

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycanda maliyyə risklərinin sahibkarlıq mühitinə təsiri və onun idarə edilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Babayev Samir Mərdan

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh

“ ” 2019-ci il

“Azərbaycanda maliyyə risklərinin sahibkarlıq mühitinə təsiri və onun idarə edilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətləri

Qrup: 870

Magistrant

Babayev Samir Mərdan

Elmi rəhbər

i.ü.f.d., b.m. Quliyev Vüsal Mübariz

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., b.m. Nəcəfova Kəmalə Akif

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi

BAKİ – 2019

ABSTRACT

The actuality of the subject. Financial risks of the firm both financial institutions, banks and. s, as well as to many aspects of the company's prospective progress. It is characterized by the diversification of financial risks and is parallely focused on the adoption and implementation of strategic management decisions. In this research, the types of financial risks and their strategic management principles have been thoroughly analyzed.

Research purpose. The most important purpose of the dissertation is to detect risk factors for maximizing firms' financial risks by investigating the conceptual basis of the entity's financial sustainability.

Research methods. Synthesis and analysis, mathematical-statistical, evolution, and induction-deduction methods were applied in the work of systematics - comparison and factor analysis mechanisms.

Research information base. Azerbaijani, Turkish, Russian and English literature and official internet portals were used in the design of the work.

Research restrictions. In the current national literature, there was a lack of intensive processing of the subject and lack of necessary information base.

The results of the study. Indicate that there are financial risks that affect the value of the firm due to the fact that national, periodic and sectoral differences do not reflect the combination.

Scientific-practical significance of the results. Based on our research, we have identified the most basic types of financial risks. These are the risks of declining profitability, financial sustainability and liquidity, inflated risk, lack of repayment, currency risk, interest rate risk, investment risk, credit risk, structural risk, and deposit risk.

Key words: financial risk, entrepreneurship, management, financial resources, enterprise

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ADNŞ	- Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti
Aİ	- Avropa İttifaqı
ASC	- Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
BMK	- Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası
DB	- Dünya Bankı
DGN	- Daxili Gəlirlilik Norması
İEOÖ	- İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr
İEÖ	- İnkişaf Etmiş Ölkələr
IASB	- Beynəlxalq Muhasibat Uçotu Standartları Komitəsi
FASB	- Beynəlxalq Maliyyə Muhasibatlığı Standartları Komitəsi
KOS	- Kiçik və Orta Sahibkarlıq
QSC	- Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti
MDB	- Müstəqil Dövlətlər Birliyi
TMK	- Trans Milli Kooperasiya
ÜDM	- Ümumi Daxili Məhsul
ÜTT	- Ümumdünya Ticarət Təşkilatı
XCD	- Xalis Cari Dəyər

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
I FƏSİL. Risklərinin təhlili və nəzəri-metodoloji əsasları	8
1.1 Risklərin nəzəri-metodoloji əsasları	8
1.2 Risklərin təsnifləşdirilməsi və funksiyaları	14
II FƏSİL. Sahibkarlıq mühitində maliyyə risklərinin idarə olunmasının önəmi.....	22
2.1 Maliyyə risklərinin idarə olunmasının mahiyyəti və dəyərləndirilməsi	22
2.2 Sahibkarlıq mühitində maliyyə risklərinin və onların idarə olunmasının təhlili	31
2.3.Sahibkarlıq mühitində maliyyə risklərinin idarə olunması problemləri	37
III FƏSİL. Sahibkarlıq mühitində maliyyə risklərinin idarəedilməsi və təkmilləşdirmə perspektivləri	45
3.1 Bazar iqtisadiyyatı mühitində risklərin sığorta edilməsi.	45
3.2 Müəssisələrdə risk menecmentinin təkmilləşdirilməsi və maliyyə resurslarından səmərəli istifadəsinin əsas istiqamətləri	53
NƏTİCƏ və TƏKLİFLƏR.....	64
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	68
Əlavələr.....	69
Cədvəllərin siyahısı.....	72
Şəkillərin siyahısı.....	72
Sxemlərin siyahısı.....	72

GİRİŞ.

Mövzunun aktuallığı. Maliyyə riskləri firmanın həm maliyyə təşkilatları, banklar və. s ilə əlaqəsi zamanı yaranır, həmçinin də firmanın prespektiv tərəqqisinin da bir çox rakurslarına təsirsiz ötürür. Maliyyə riskləri diversifikativliyi ilə səciyyələnir, paralel olaraq strateji idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və gerçəkləşdirilməsi məqsədilə qruplaşdırılır. Bu tədqiqat işində maliyyə risklərinin tipləri, onların strateji idarə olunması prinsipləri ətraflı şəkildə analiz edilmişdir. Müəssisənin risklərinin idarə olunması, maliyyə menecmentinin ən xarakteristik sahəsidir. O, müəssisənin maliyyə prosesinin məqsədlərinə yiyələnməyi təminat aspektindən strateji maliyyə menecmenti sistemində əhəmiyyətli rol oynayır. Firmanın maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasının təməl prioritetlərindən biri maliyyə risklərinin neqativ nəticələrinin neytrallaşdırılmasıdır. Neytrallaşma müxtəlif maliyyə mexanizmlərinin yardımı ilə gerçəkləşdirilərək xarici və daxili mexanizmlərə ayrılır.

İstehsalın idarə edilməsində risklərin önəmi özündə onu ehtiva edir ki, idarəetmənin demokratik hal almasını təmin edən bazar iqtisadiyyatı mühitində risk etmədən mənfəət qazanmaq, yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkün deyil. Çünki risk və gəlir əlaqəli anlayışlardır. Hər bir idarəetmə qərarı fərqli risk dərəcələrinə sahibdir. Risk hadisənin olub-olmayacağını ifadə etdiyinə görə sahibkarlar üçün idarəetmə qərarlarının verilməsində təxirəsalınmaz alət hesab edilir. Eləcə də, bazar iqtisadiyyatı mühitində zərərli hər bir risk üçün hökumət yox, müəssisə rəhbərliyi və təsis edənləri maddi məsuliyyət daşıyırlar. Bu səbəbdən, hər bir menecer qeyri-müəyyən vəziyyəti qabaqcadan qiymətləndirmək, risklə əlaqəli qərarlara düzəlişlər etmək üzrə tələb edilən informasiyanı yığmaq və analiz etmək, həmçinin operativ-riskli idarəetmə qərarları tərtib etmək və icra etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Son zamanlar maliyyə risklərinin idarə edilməsi konsepsiyasının əhəmiyyəti firmalar tərəfindən daha yaxşı başa düşülmüş və maliyyə risklərinin idarə edilməsi firmalar üçün prioritet mövzulardan birinə çevrilmişdir. Firmalar həm valyuta məzənnələri, həm də faiz dərəcələri təzyiqi kimi investisiya və maliyyələşmənin artan maliyyə risklərindən xəbərdar olurlar. Maliyyə riskinin idarə olunması

əhəmiyyəti, 1970-ci illərin ortalarından, sabit məzənnə sisteminin çöküşü və iki neft böhranından sonra gedərək artmağa davam etmişdir. Bu əhəmiyyətli hadisələr sərmayə bazarlarında nəzərəcarpacaq dalğalanmalara səbəb olmuş və sonrakı proseslərdə isə törəmə bazarların formalaşması, böyük əməliyyat həcmələri və texnoloji inkişafı effektiv maliyyə riski idarəçiliyi və qiymətləndirilməsində irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Maliyyə bazarlarındakı sürətli böyümə, artan qeyri-sabitlik və qloballaşma, yalnız maliyyə institutları üçün deyil bütün firmalar üçün indiki vaxtda maliyyə riski idarə olunmasının əhəmiyyətini artmasına gətirib çıxarmışdır. Risklərin müxtəlifliyi, potensial hədəflər və risklərin hər miqyasda ölçülə bilən olmasının əhəmiyyətli olması, müxtəlif maliyyə risklərinin idarə vasitələrinin və metodlarının bir arada istifadə edilməsi lazımlı bir hala gəlmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Maliyyə riskinin idarə olunması istiqamətlərinin sahibkarlığa təsiri aktuallığı son zaman artan məsələlərdən biridir. O cümlədən bu mövzunu öyrənilmə dairəsi ölkəmizdə olduqca dar rakursda olduğu üçün tədqiqat vacib xarakter daşıyır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədlərindən ən vacibi, müəssisənin maliyyə davamlılığının nəzər cəhətlərinin, konseptual bazasının tədqiqi ilə firmaların maliyyə risklərindən maksimal şəkildə sığortalanması məqsədilə risklərin yaranması faktorlarının aşkarlanması, onun təsirinin ən azı çəkilməsi və proqnozlaşdırılması üçün adekvat metodikanın işlənməsi, maliyyə davamlılığının analizi, likvidlik və maliyyə nəticələrinin analizi, ümumilikdə müəssisənin maliyyə gücünün təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi, maliyyə imkanlarının inkişafında mühüm rol oynayan borclanmanın tərəqqi formalarının tədqiq edilməsi və krizisin səviyyəsinin spesifikasiyasının aparılmasıdır.

Tədqiqat işində qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıda sadalanan məsələlərin həlli məqsədmüvafiq sayılmışdır:

- Maliyyə riskləri, onların ərsəyə gəlməsi səbəblərinin araşdırılması;
- Risklərin idarə olunması sisteminin strukturunun innovativ analizi;
- Maliyyə risklərinin təsnifatının təyin edilməsi;
- Risk menecmentinin təşkil edilməsi, mərhələləri, idarəetmə məsələləri

həllinin metod və prioritetlərinin müəyyən olunması;

- Bazar münasibətləri mühitində risklərin sığortaedilməsi;
- Maliyyə risklərinin planlanması və proqnozlaşdırılması;
- İnnovativ mühitdə maliyyə risknin neytrallaşdırılması mexanizmlərinin analizi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı maliyyə riskləri və idarə olunmasıdır. Tədqiqatın predmeti isə risk menecmentinin dünyada və ölkəmizdə müəssisələr təsiri və aktuallığıdır.

Tədqiqat metodları. İşin tərtibatında sistematik - müqayisə və faktor analiz mexanizmlərindən, o cümlədən, sintez və analiz, riyazi-statistik, təkamül, paralel olaraq da induksiya-deduksiya üsulları tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. İşin tərtibatında Azərbaycan, türk, rus və ingilis dilli ədəbiyyatlar, rəsmi internet portalları və azərbaycanlı, türk, rus və ingilis ekspertlərin tərtib etdiyi məqalələr istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Cari milli ədəbiyyatlarda mövzunun intensiv işlənilməməsi, lazımi informasiya bazasının olmaması, o cümlədən ölkəmizdəki müəssisələrin maliyyə resursları barəsində konfidensiallıqları tədqiqatın təməl məhdudiyyətləri olmuşdur.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Aparılan tədqiqatlar əsasında biz maliyyə risklərinin ən təməl növlərini təyin etdik. Bunlara rentabelliyyənin azalması, maliyyə davamlılığının və likvidliyin itirilməsi, infilyasiya riski, ödəmə imkanının olmaması, valyuta riski, faiz riski, investisiya riski, kredit riski, struktur riski, depozit riski həttdə krimonoloji riskləri aid etdik. O cümlədən risk dərəcəsinin müəyyən edilməsinin metodlarını, risk menecmentin təməl funksiyalarını müəyyən etdik. Bunlara subyektin idarə edilməsi funksiyası, obyektin idarə olma funksiyası aiddir. Sonrasında maliyyə risklərinin idarə edilməsinin üsullarını tədqiq etdik. Bunlara ləğv etmə və yaxud aradan qaldırma, zərərin qarşısının alınması və sığorta, sərf etmə üsullarını aid etdik. Paralel olaraq maliyyə risklərinin minimallaşdırılması metodlarına nəzər yetirdik ki, bu metodlara da seçim, şaxələnmə və nəticələr barəsində ətraflı formada tam dolğun məlumat əldə etmək, özünüsığorta etmə,

limitləmə, hedc əməliyyatı, valyuta risklərində sığortatma, əlaqəli sferaların fəaliyyətinə nəzarət, kompaniyanın özəl fondlarından istifadənin analizi və uçotu məsələlərinə aşkarlıq gətirdik.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi 80 səhifə, giriş, üç fəsil, 7 sual, nəticə və təklifləri özün nəzdində ehtiva edir. Tədqiqat işində 2 şəkil, 9 sxem və 6 cədvəl verilmişdir.

I Fəsil. Risklərinin təhlili və nəzəri-metodoloji əsasları

1.1 Risklərin nəzəri-metodoloji əsasları

Bəşəriyyətin təkamülünün bütün periodlarında iqtisadi tərəqqi və artım təsərrüfat başçıları, sahibkarlar və investorların risk etməsi ilə əlaqəli olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı mühitində riskli seçimlər etməyən sahibkar və investor durğunluğa yönələn və idarəetmə üçün yararsız şəxs hesab olunur. Risk təsərrüfat başçılarının hər zaman yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq axtarışında və perspektiv daha çox gəlir qazanmaq ehtimalı olan standart olmayan idarəetmə qərarlarının qəbul oluması iqtidarında çıxış etməsini tələb edir.

Risk, İtaliyan dilində "risco" sözündən gəlir və zərər və ya itkiyə səbəb ola biləcək bir hadisənin ehtimalı, Fransız dilində isə (Risque) "ehtiyat etmək" mənasına gələn bir anlayışdır (Kazımlı X., Quliyev İ. (2011)). Risk, ümumiyyətlə gözlənilməz nəticələrlə qarşılaşma ehtimalı kimi müəyyən edilir. Termin, proqnozlaşdırıcı performans azaldan qeyri-müəyyən ətraf dəyişənlər anlamına da gəlir. Başqa sözlə, risk, müəyyən bir zaman periodunda hədəflənən nəticənin əldə olunmaması, zərər və ya itkinin baş vermə ehtimalı və baş verəcəyi halda təsirinin nə dərəcədə güclü olması ilə təyin edilir. Risk, gələcəkdə yarana biləcək potensial problemləri, təhdid və təhlükələri nəzərdə tutur. Geniş bir aspektdə müəyyən edildikdə, onu, planların uğursuzluq ehtimalı, səhv qərarlar qəbul edilməsi, zərər və ya qeyri-kommersiya ehtimalı kimi müəyyən etmək mümkündür. Risk təhlillərində riski və əhəmiyyətini təyin etmək, ölçmək və prioritetləşdirmək üçün risklə birgə digər anlayışlarda müəyyən edilir. Bunlar; qeyri-müəyyənlik və fürsət anlayışıdır (Fıkrkoca M. (2013)). Risk, qeyri-müəyyənlik və fürsət anlayışlarla yaxından əlaqələndirilir.

Qeyri-müəyyənlik, riskin meydana gəlməsi ehtimalı ilə bağlı bir ölçü verir. Qeyri-müəyyənlik artdıqca risk artır. Təkliddə qeyri-müəyyənlik nə mənfi, nə də müsbətdir. Həm mənfi, həm də müsbət komponentlərə malikdir. Qeyri-müəyyənliyin mənfi komponenti riskdən, müsbət komponenti isə fürsətdən ibarətdir. Risk və qeyri-müəyyənlik konsepsiyaları tez-tez sinonimləşdirilsə də, eyni anlamı ifadə etmir. Risk, çox vaxt istənməyən bir hadisənin baş vermə ehtimalı ilə əlaqədar statistik məlumatlara əsaslanaraq ölçülə bilən bir konsepsiyadır. Qeyri-

müəyyənlik isə bir hadisənin baş vermə ehtimalının məlumatlar vasitəsilə müəyyən edilə bilməyəcəyi vəziyyətlərə deyilir. Fərsət, məqsədlərə nail olmağa kömək edəcək bir şəraitin meydana gəlməsi imkanındır. Fərsətlər, dəyər yaratmağa və ya qorumağa yardım edir. Rəhbərlik, strategiyanın və məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi mərhələsində fərsətdən yaxşı istifadə edən qərarlar qəbul etmək üçün mümkün olan imkanları qiymətləndirir.

İstehsalın idarə edilməsində risklərin önəmi özündə onu ehtiva edirki, idarəetmənin demokratik hal almasını təmin edən bazar iqtisadiyyatı mühitində risk etmədən mənfəət qazanmaq, yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkün deyil. Çünki risk və gəlir əlaqəli anlayışlardır. Hər bir idarəetmə qərarı fərqli risk dərəcələrinə sahibdir. Risk hadisənin olub-olmayacağını ifadə etdiyinə görə sahibkarlar üçün idarəetmə qərarlarının verilməsində təxirəsalınmaz alət hesab edilir. Eləcə də, bazar iqtisadiyyatı mühitində zərərli hər bir risk üçün hökumət yox, müəssisə rəhbərliyi və təsis edənləri maddi məsuliyyət daşıyırlar. Bu səbəbdən, hər bir menecer qeyri-müəyyən vəziyyəti qabaqcadan qiymətləndirmək, risklə əlaqəli qərarlara düzəlişlər etmək üzrə tələb edilən informasiyanı yığmaq və analiz etmək, həmçinin operativ-riskli idarəetmə qərarları tərtib etmək və icra etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Riskin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri var (Yücel A.T, Mandacı E.P., (2014) səh.23):

1. Qeyri-müəyyənlik: risk, yalnızca hadisələrin gedişatının bir neçə yöndə inkişaf etmə ehtimalı olduğu zaman mövcuddur;
2. Zərər: risk, yalnızca hadisələrin gedişatının ziyan (itkiyə) və ya başqa mənfə nətəcələrə səbəb olma ehtimalı olduğu zaman mövcuddur;
3. Təhlil imkanı: risk, yalnızca hadisənin "gözləyənlər"i tərəfindən subyektiv fikir formalaşdıqda və gələcək dövr üzrə hadisələr keyfiyyət və kəmiyyət aspektindən qiymətləndirildikdə mövcuddur;
4. Əhəmiyyətlik: risk, ehtimal olunan hadisə əməli (praktik) əhəmiyyətə sahib olduqda və ən az bir subyektin maraqlarına xidmət etdikdə mövcuddur. Risk mənsubiyyət olmadan mövcud deyil.

“Risk” konsepsiyası qarışıq, bəzən isə bir-birinə zidd olan proseslərdən ibarət anlayış olduğuna görə, qanunvericilikdə lazımı qədər əks olunmadığına görə və

təcrübi istifadə zamanı bir neçə sahibkarlar tərəfindən lazım olan səviyyədə nəzərə alınmadığına görə, tərifinin verilməsində və komponentlərinin göstərilməsində fərqli-fərqli ziddiyətli və müəkkəb fikirlər vardır. “Risk” konsepsiyasının iqtisadi analizi barədə informasiyaya XX əsrin əvvəllərində ABŞ tədqiqatçılarının yazdığı ədəbiyyatlarda rast gəlmək olar(Грабовый Р. Г., Пеатрова С. Н.,2006). İlk dəfə 1921-ci ildə ABŞ tədqiqatçısı Frenk Naytın qələmi ilə “Risk, qeyri-müəyyənlik və gəlirlər” əsərində elmi ədəbiyyata gətirilmiş və iqtisadi kateqoriya olaraq olunmuşdur.

F. Nayt davamlı fəaliyyət göstərən sosial-iqtisadi qurumun, yəni hər hansı bir firmanın ümumi prinsiplərini təhlil edərkən rəqabət anlayışına təbii qiymət nəzəriyyəsiylə birlikdə baxmış və müəssisənin fəaliyyətini xalis və qeyri-xalis rəqabətə malik mühitdə izah etməklə onlar arasındakı müxtəlifliyi göstərmişdir. Onun fikrincə, ideal kimi yalnız nəzəriyyədə mümkün olan xalis rəqabətli şəraitdə alıcı və satıcıların bazar barəsində məlumatı olur. Bu səbəblə də, firmalar qiymətlərin idarə olunması zamanı heç bir maneə ilə rastlaşmır. Əsərin sonrakı fəsillərində isə F. Nayt realda xalis rəqabətli bazarın mümkün olmadığını və qiymətlərin formalaşması və onların idarə olunması zamanı firmaların qeyri-müəyyənliklə üz-üzə gəldiyini bildirir. F. Naytın mövqeyinə əsasən, risk ölçülə bilən bir qeyri-müəyyənlikdir. Hal-hazırda reallaşdırılmış fəaliyyət nəticəsində gələcək zamanda başvermə ehtimalı olan ziyan, yaxud mənfəətin kəmiyyət və ya keyfiyyətə qiymətləndirilməsi mümkündürsə, bu qeyri-müəyyənlik risk qismində izah oluna bilər və bununla da riskin sığortalana bilməsi kimi ehtimal vardır.

Mövcud ədəbiyyatlarda risk konsepsiyası, onun spesifik elementləri və konturları fərqli-fərqli məzmununda şərh edilir. İqtisad elmində aparılan müzakirələr adətən riskin iki nəzəriyyəsinin - klassik və neoklassik risk nəzəriyyələrinin formalaşması ilə sonlanmışdır (Abbasov A. B. (2010) ,səh.311.). Klassik nəzəriyyə nümayəndələri Mil və Senior sahibkarların mənfəətini araşdırarkən onun quruluşunda iki komponenti fərqləndirmişlər(Mahmudov İ. M., Zeynalov T. Ş., İsmayılov N. M. (2010).): 1) qoyulmuş sərmayə əsasında pay və ya faiz; 2) mümkün riskin ödənilməsi ilə əlaqəli ödəniş. Bu nəzəriyyəyə əsasən risk bu və yaxud başqa qərarın yerinə yetməsi sayəsində baş verə bilən ziyanların gözlənilməsi ilə eyniləşdirilir.

Ötən əsrin 20-30-cu illəri arası yaranan və əsas nümayəndələrinin Marşal, Nayt və Piqu olduğu neoklassik konsepsiya da iki müddəyə əsaslanır: qeyri-müəyyənlik mühitində fəaliyyət göstərən müəssisə öz iş prosesində iki kriteriyanı əsas tutmalıdır: perspektiv mənfəətin ölçüsü və onun potensial tərəddüdlərinin kəmiyyət ölçüsü. Bu nəzəriyyəyə əsasən, sahibkarın davranışı marjinal faydalılıq anlayışı ilə şərtlənir. Digər bir sözlə, sərmayənin investisiyalaşdırılmasının bərabər gəlirini təmin edən iki variantından hansısa birini seçmək lazım gəlsə, onda mənfəətin tərəddüdünün daha aşağı olduğu variantı seçmək daha münasibdir. İndiki dövrdə məşhur iqtisadçı Keynsin təkmilləşdirdiyi neoklassik risk nəzəriyyəsi də geniş yayılmışdır. Keyns nəzəriyyəsinin mahiyyəti qeyri-müəyyənlik mühitində qərarların qəbul edilməsi üçün yalnız mənfəətin ehtiml olunan səviyyəsində kənarlaşmaları deyil, həmçinin də gözlənilən mənfəət həddinin özünü hesablamaq və nəzər yetirmək lazımdır. Başqa bir sözlə, böyük mənfəətə fokuslanarkən, bəzən riskə getmək də mümkündür. Adı çəkilən nəzəriyyələrdə riskin kəmiyyət ölçüsünü necə təyin etməkdən bəhs edilir. Bu kəmiyyət ölçüsünün təyinatı əsasında nəyin durmasından asılı olmayaraq, risk fəaliyyəti qeyri-müəyyən şəraitdə baş tutan fəaliyyət kimi başa düşülür.

Risqlərin idarə edilməsi (risk-management) - neqativ nəticələrin meydana gəlməsi ehtimalının azaldılmasına və qərarların qəbul edilməsi zamanı potensial itkilərin minimallaşdırılmasına yönəlmiş menecment qərarlarının qəbulu və reallaşdırılması prosesidir. Risklərin idarə edilməsi, risklərin və risk strategiyasının müəyyən edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi, risklərə cavab verilməsi, risklərin nəzərdən keçirilməsi və hesablanması mərhələlərini əhatə edir.

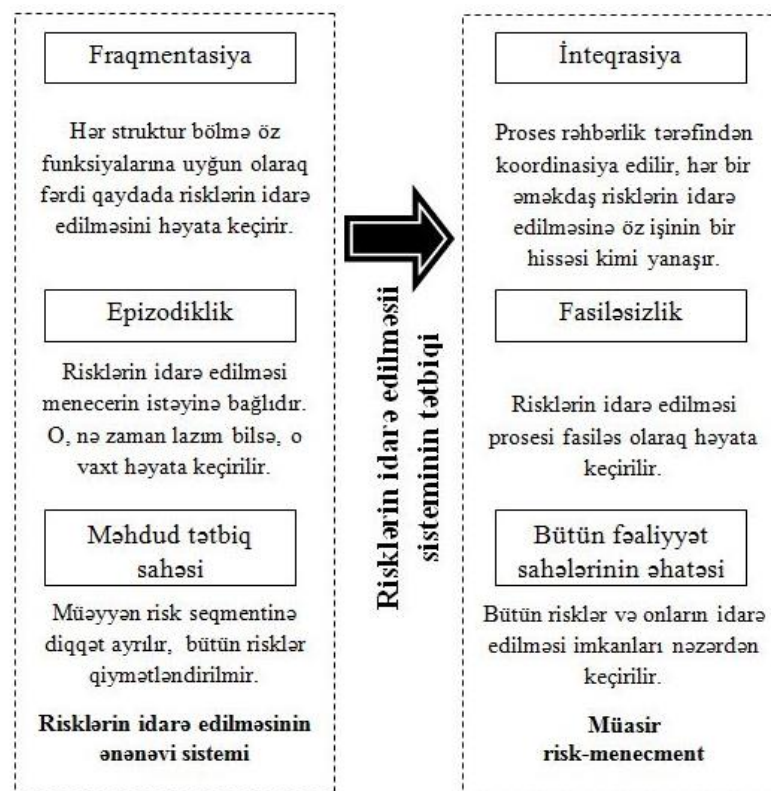
Risqlərin idarə edilməsi biznes prosesinin lazımi baza və infrastrukturunu yaratmaq vasitəsilə, aşağıdakı məqsədlərə çatmağı nəzərdə tutur(Karacal M.,Baklacı H.F., (2010).):

1. Risklərin yaranmasının təməl səbəb və faktorlarının tədqiqi və müəyyən edilməsi;
2. Risklərin təyin olunması , təhlili və qiymətləndirilməsi;
3. Yerinə yetirilmiş qiymətləndirilmə əsasında qərarın qəbulu;

4. Riskə qarşı idarəedici təsirlərin tərtibi;
5. Risklərin münasib dərəcəyə endirilməsi;
6. Risklərin idarə edilməsi ilə əlaqəli planlaşdırılmış proqramın yerinə yetirilməsinin təşkili;
7. Planlaşdırılmış işlərin icrasının yoxlanılması;
8. Risk qərarlarının nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Risklərin idarə olunması sisteminin tətbiqi firmanın inkişafının davamlılığının təmin edilməsinə, riskli vəziyyətlərdə qərar qəbulunun əsaslılıq payının yüksəldilməsinə və maliyyə şəraitinin yaxşılaşdırılmasına imkan yaradır. Bu spektdən, risklərin idarə olunması sistemi firmanın gündəlik idarəedilmə sistemində bütünləşdirilməlidir.

Sxem 1. Risklərin idarə edilməsi sisteminin tətbiqi

Mənbə: <https://www.economy.gov.az/article/risklerin-idare-olunmasi>

Buna görə modern dövrdə bir çox firmalarda risklərin idarə edilməsi sisteminin tətbiqinə özəl diqqət yetirilir.

Risk idarəçiliyinin müəyyən faydaları vardır (Çağdaş B., Gürsoy C.T., (2017)):

- İdarəetmənin məqsəd və vəzifələrinə nail olmaq və onun fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək etmək.

- Xidmətlərin davamlılığını təmin etmək və keyfiyyətin artırılmasına kömək etmək.
- Xərc-fayda, xərc-effektivlik kimi üsullardan istifadə edərək resursların ayrılmasında səmərəliliyin artırılması.
- Mümkün zərərlərin təsiri nəzərə alınmaq və onlara səbəb olan xərcləri azaltmaq.
- Qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etmək.
- Sübut və risklərə əsaslanan bir yanaşma ilə qərar qəbul mexanizmlərini gücləndirmək.
- İdarəetmə riskləri ilə bağlı vəzifələri, səlahiyyətləri və məsuliyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini dəstəkləyərək hesabatlılığı artırmaq.
- İctimaiyyətin müsbət imicinə qatqı təmin etmək.

Risklərin idarə edilməsinin çoxlu tətbiq sferaları vardır ki, onların bəziləri aşağıdakılardır(Çağdaş B.,Gürsoy C.T., (2017)):

1. Əməliyyat, strateji və büdcə planlaşdırılması;
2. Ekoloji və ətraf mühitin qorunması;
3. İnformasiya təhlükəsizliyi;
4. Layihələrin idarə olunması;
5. Korporativ idarəetmə və s.

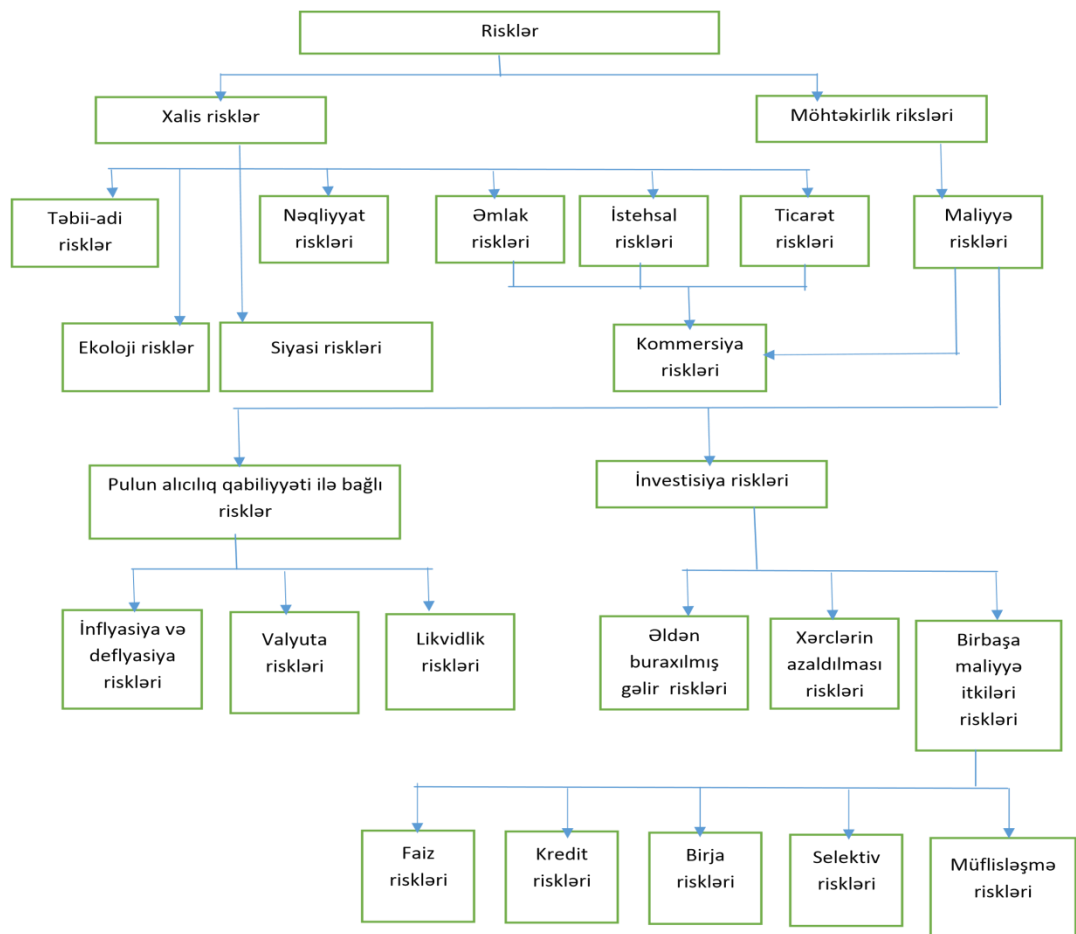
Korporativ idarəetmə sisteminin ən böyük risklərindən biri aidiyyəti şəxslərin həm idarəetməyə, həm də nəzarət prosesinə cəlb olunması hesab edilir.

Risklərin idarə olunması risk-menecment üzvləri arasında effektiv qarşılıqlı əlaqədən asılıdır. Risk-menecment prosesi müəssisənin həm daxili, həmçinin də xarici mühitində baş tutur. Risklərin təkmil idarə olunmasını təmin edə bilmək məqsədilə, ilk əvvəl, şirkət daxilində effektiv qarşılıqlı münasibət sistemini təşkil etmək lazımdır.

1.2 Risklərin təsnifləşdirilməsi və funksiyaları

Risklərin idarə edilməsinin təşkilinin effektivliyi, hər şeydən öncə, riskin elmi aspektdən əsaslandırılması təsnifat sistemi əsasında rəşional eyniləşdirilməsi ilə təyin edilir. Bu sistem kateqoriyalar, qruplar, növlər, altnövlər kimi komponentləri özündə ehtiva etməklə risklərin idarə edilməsinin müvafiq üsul və fondlarının effektiv tətbiqi üçün imkan yaradır. Hər bir riskə onun idarə edilməsi metodu uyğun gəlir.

Sxem 2. Riskin növləri

Mənbə: <https://www.economy.gov.az/article/risklerin-idare-olunmasi>

Şəkil 1.2-dən də aydın olduğu kimi, risklərin bir çox klassifikasiyası vardır. Mümkün ehtimallardan asılı olaraq risklər 2 yerə ayrılır(Çağdaş B.,Gürsoy C.T., (2017)):

1. Xalis risklər - neqativ, yaxud "0" nəticə almaq ehtimalı;
2. Spekulyativ risklər - həm neqativ, həm də pozitiv nəticələr almaq ehtimalı.

Sərmayə riski, kredit riski, bazar riski, likvidlik riski, hüquqi risk, əməliyyat risk və strateji risk müəssələrin ən çox qarşılaşdıqları maliyyə riskləridir. Faiz

dərəcəsi, valyuta kursu, mal və qiymətli kağızlar qiymətlərində arzuolunmaz transformasiyalardan meydana gələn maliyyə zərəri ehtimalına bazar riski deyilməkdədir. Bu risk müəssisələrin həm maliyyə, həm də maliyyədən kənar sektorlardakı üz-üzə gəldikləri maliyyə risklərinin böyük bir qismini meydana gətirər.

Bazar riski- bazarda qiymət dəyişikliyinə yaranan balansın itirilməsi riski kimi müəyyən edilir. Belə risklər, ticarət hesablaşmalarında aktivlərin və alətlərin faiz dərəcələrindən yaranan risklərə məruz qalması və banklardan gələn valyuta, qızıl və əmtəə riskləridir. Cəmi bazar riski müəyyən bir firmanın səhm gəlirlərinin zaman keçdikcə dəyişiklik dərəcəsi kimi müəyyən edilə bilər. Bazar riskinə məruz qalmamaq üçün tələb olunan kapital, faizlərinin dəyişməsindən təsirlənməmək üçün lazımdır. Bazar riski sərmayə bazarlarına xas olan bir risk növüdür və maliyyə müqavilələrini diversifikasiya etməklə aradan qaldırıla bilməz. Maliyyə vəziyyətinə görə; bazar risk faktorları səhm, valyuta məzənnəsi və ya faiz dərəcələrində dəyişikliklər nəticəsində bazar riski amili maliyyə məhsulunun dəyərində dəyişiklik yaranan riskdir.

Firma üzrə kredit riskləri kommersiya bankının kredit verməsi və ya kredit vaxtını uzatmasından bacardığıca imtina etməsini özündə ehtiva edir. Bu borc əsasında faizi və təməl borc məbləğini ödəyənməmək riskidir. Borcların verilməsi vəziyyətində kredit riskinin həddi borc məbləğinin və periodunun artması ilə yüksəlir. Kredit riskini təyin edən faktorlar bunlardır: borcun müddəti, ödəniş qaydası, faiz dərəcəsi, ikitərəfli və ya qrup krediti, kreditin təminatı və zəmanəti, təqdim edilən kredit valyutası, kommersiya bankının etibarlılığı, kredit sazişinin şərtləri. Kredit dəyərini təyin edərkən tək səfərli ödənişləri kreditin ümumi dəyərinə əlavə edərək borc indeksində ümumi xərclərin uçotunu aparmaq lazımdır. Kredit riskinin idarə edilməsində kreditin borc götürənin tələbindən və kreditin dəyərindən asılı olan formasının doğru seçilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Əgər borc olan firma hər zaman borc vəsaitlərinə ehtiyac duyursa, bu zaman müddətin əvvəlində tam formada təqdim edilən təcili kredit nisbətən daha effektiv formadır. Belə kredit

üçün faiz bütün məbləğ indeksində hesablanır, onun əsas hissəsi periodik ödənişlərlə və ya müddətin sonunda tək səfərlik ödənilir.

Likvidlik riski- İqtisadi və ya aidiyyatı bazarlarda ticarət həcmnin aşağı olması səbəbindən aşağı likvidliyin mənfi təsirlərindən yaranan risklərdir. Belə hallarda aktivlər öz dəyərindən aşağı məbləğə satılır. 2008-2009-cu illər böhranında firmaların likvidlik çətinliyi səbəbiylə, valyutalarını banklardan çəkərək maliyyə bazarlarını böhrana sürükləməsi nümunə olaraq göstərilə bilər(Yücel A.T, Mandacı E.P., (2014)).

Biznes-risk şirkətin qoyulmuş sərmayəyə əsasən gəlir səviyyəsini saxlamaq gücündə olmaması ilə ifadə olunur. Biznes-risk müəssisə daxili planlamada, istehsalın təşkil olunmasında, marketinq siyasətində və məhsul satışında nəzərə alınmayan xətlər nəticəsində yaranır. İdarəetmənin əsas prinsipi istehsalın effektiv fəaliyyətinin təmin olunması, bazarın tədqiqi və onda baş verən transformasiyalara dinamik reaksiya hesabına biznes - riski ən azı endirməkdir.

Sərmayə riski fond bazarının fəaliyyəti nəzdində yaranır. Sərmayə riskinin mahiyyəti sərmayələşdirilmiş kapitalın, və ya gözlənilən gəlirin zərərə getməsi ilə ifadə edilir. 2 növü var(Yücel A.T, Mandacı E.P., (2014)):

- Kapital – başqa aktivlər ilə (məsələn, daşınmaz əmlak) müqayisədə qiymətli kağızlara qoyuluşun riski;
- Selektiv – konkret səhmlərə, istiqrazlara qoyuluş riski;

Qanunvericilik transformasiyası (özəlləşdirmə qanunlarının, vergi qanunvericiliyinin transformasiyası və s.) riski;

Hüquqi risk, qanunların və ya tənzimləmələrin gözlənilmədən tətbiq edilməsi və ya ehtiyac duyulmayan bir müqavilə nəticəsində itki riskidir. Başqa bir tərifdə mövcud qanunvericiliyin və tənzimləmələrin qeyri-adekvat təfsiri və tətbiqi nəticəsində yaranan ehtimalı hüquqi risk kimi müəyyənləşdirilir. Hüquqi risklər qanunları, hüquqi öhdəliyin yerinə yetirilməməsi və ya aktivləri qorumaq üçün qanunun tələblərini yerinə yetirməməsi nəticəsində yaranmış ziyanın yaranma riskidir. Hüquqi risklər; qeyri-adekvat sənədlər maliyyə qurumlarının davranışı, daxili nəzarət yoxluğu, maliyyə yenilikləri və ya qanunun xüsusiyyətində qeyri-

müəyyənliklər kimi hüquqi və ya trans-sərhəd amillərindən yaranır. Müqavilənin şərtlərinə və müqavilələrə, sənədlərə və ya prosedurlara tətbiq olunan qanuni qüsurlara uyğun olaraq tətbiq edilməyən müqavilə və müqavilənin tətbiq edilməsindən yaranan risklər də hüquqi risk adlanır.

Faiz riski– bank qoyuluşları əsasında faizlərin transformasiyası ilə yaranan risk olmaqla birlikdə qiymətli kağızların cari dəyərinə təsir göstərə bilər. Faiz riski borc kapitalı əsasında faiz dərəcələrində tərəddüdlərlə yaranır, sərmayə əsasında gəlirlərdən faizlərin ödənilməsi xərclərinin, mütəmadi olaraq mənfəətin kəmiyyətinin transformasiyasına və hətta proqnozlaşdırılan nəticələrlə müqayisədə zərərlərə gətirib çıxarır. İstehsal firmaları real aktivlərə və ya maliyyə aktivlərinə (valyuta bazarlarında əmanətlər, dövlət qiymətli kağızları, şirkətlərin qiymətli kağızları) sərmayə üçün borc kapitalının istifadəsi zamanı bu risk forması ilə üzləşir. Faiz dərəcələri maliyyə bazarlarında tələb-təklifin, inflyasiyanın, Mərkəzi Bankın investisiyasının, isgüzar aktivlik tsiklinin artım dinamikalarının təsiri altında dəyişir.

Valyuta riskləri hər hansı bir xarici valyutanın bir digərinə, eləcə də, xarici iqtisadi, kredit və başqa valyuta əməliyyatlarının realizasiyası zamanı yerli valyutaya nəzərən məzənnəsinin transformasiyası ilə əlaqəli valyuta itkiləri təhlükəsini özündə cəmləyir. Xarici ölkələrdə xarici valyutaya məhsul alan və satan istehsal firmaları, xaricdə şöbələri olan müəssisələr, valyuta əməliyyatları reallaşdıran maliyyə qurumları bu risk formasının təsiri ilə üzləşir. Yerli bazarda xarici rəqabət ilə üz-üzə gələn hər bir sənaye müəssisəsi dolayısı formada valyuta riskinə məruz qalır. Ümumiyyətlə valyuta riskinin 3 növü vardır: iqtisadi, əməliyyat və translyasiya. İqtisadi riskə, gələcək müqavilə sövdələşmələri daxildir, uzunmüddətli xüsusiyyət daşımaqla firmanın perspektiv tərəqqisi ilə əlaqəlidir və rahat proqnozlaşdırılındır. Bu risk forması şirkətin tərəqqi siyasəti ilə bağlı ən neqativ nəticələrə – gələcək əməliyyatlarda mənfəətin azalması və xarici istehlakçılara nəzərən qiymət əsasında rəqabətqabiliyyətliliyin bir hissəsinin itkisinə səbəbiyyət verə bilər. Burdan aydın olduğu üzrə, birbaşa iqtisadi riskin mənbəyi potensial gələcəkdə reallaşdırılacaq əməliyyatlardır. Saziş bağlandıqdan etibarən

birbaşa iqtisadi risk əməliyyat riskinə çevrilir. Xaricdə alış-satış edən istənilən müəssisə bu riskə məruz qalır. Dolayı iqtisadi riskə isə valyuta kurslarının dəyişməsi ilə bağlı firmanın xərc və ya qiymət indeksində rəqabət qabiliyyətliliyinin dəyişməsi aiddir. Xaricdə ticarət aparmayan, əsasən də tələb elastikliyinə malik və tələbin dəyişməsinə qiymətlərin həssas olduğu məhsulların istehsalını reallaşdıran firma bu risk formasının təsiri ilə üzləşir. Əməliyyat valyuta riski, adətən maliyyə sərmayələşdirilməsi, faiz (dividend) ödənişləri əsasında ticarət əməliyyatları və valyuta sövdələşmələri ilə əlaqəlidir. Valyuta vəsaitlərinin axını və mənfəət dərəcəsi bu tip risklərlə üzləşir. Translyasiya riski xarici kapital qoyuluşları ilə və xarici borclarla əlaqəlidir, balansın maddələrinə, o cümlədən, yerli valyutaya keçid zamanı gəlir və itkilər barəsində hesabatə təsir edir.

İnflyasiya riski qiymət dəyişikliyi nəticəsində satınalma gücünün zəifləməsi kimi müəyyən edilir. Müəssisə üçün istismar edilən kapitalın kapital ekvivalenti, satınalma gücünə real mənada müsbət təsir göstərməyi hədəfləyir. İnvestorlar gələcək inflyasiya proqnozlarına uyğun hərəkət edirlər. İnflyasiya proqnozları hələ də aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq, inflyasiya proqnozları yüksək inflyasiya dövründə inflyasiya proqnozlarında xəta ehtimalı yüksək ola bilər. İnflyasiya dərəcələrində müsbət dəyişiklik, investisiya alətinəki gəlirlərin eyni qalması şərtində real gəlir mənfi dəyişikliklə nəticələnəcəkdir.

Müəssisə riski- Müəssisələrin biznes planlarındakı dəyişikliklər nəticəsində yaranan risklərdir. Tələbi proqnozlaşdırmasındakı xətlər, rəqabət qabiliyyətli texnologiyaya adaptasiya ola bilməmək bu tip risklərə nümunə kimi göstərilə bilər.

Stratejik risk- Ticarət qərarı verərkən nəzərə alınmalı olan ilk şey yüksək mənfəət, yüksək risk ", ya da "aşağı mənfəət, aşağı risk" qərarıdır. Strateji risk, qeyri-müəyyən gələcək hadisələrdən yaranan risklərdir. Bu hadisələrin arzuolunmaz və ya mənfi olması halında müəssisədə itkilər və zərərlər yarada bilər.

Riskin idarə olunması ilə bağlı digər bir önəmli məsələ riskin dəyəridir (value at risk). Risk dəyəri (VaR) bazardakı mövcud riskləri (faiz riski, valyuta riski və s.) hər kəsin şərh edə biləcəyi bir tək rəqəm halında üzə çıxardığı üçün praktikada geniş istifadə olunur. Praktikada VaR dəyəri stress testi tətbiq etməklə yoxlanılır. Stress

testi baş vermə ehtimalı az olan hadisələr ssenarisi yaradaraq, məsələn, ölkədə faiz dərəcələrinin anormal yüksəlməsi, xarici kapitalın sürətlə ölkədən geri çəkilməsi kimi situasiyaların risk dəyərində necə təsir etdiyini araşdırır. VaR hesablanması ilə bağlı bir çox metodlar olsa da, ən əsasları (Балдин К. В., С. Н. Воробьев, 2005):

- Varyasiya/Kovariasiya metodu (Jordan, Macay, 1997)
- Eksponential Hərəkətli Ədədi Orta metodu (Hendricks, 1996)
- Tarixi simulyasiya metodu (Holton, 1998)
- Ümumi Avtoregressiya Şərti Heteroskedastikliyi (GARCH) metodu (Alexandar, 1996)

Variyasiya/Kovariyasiya metodu investisiya alətlərinin hər birinin normal bir paylanmaya malik olduğunu və portfelin də bu investisiya alətlərinin xətti bir kombinasiyası olduğunu fərz edir. Normal paylanmaya malik dəyişənlərin xətti toplamı da normal bir paylanmaya malik olduğundan, portfelin gəliri də normal bir paylanmaya malikdir. İki investisiya aləti üçün ədədi orta və variyasiyanın hesablanması:

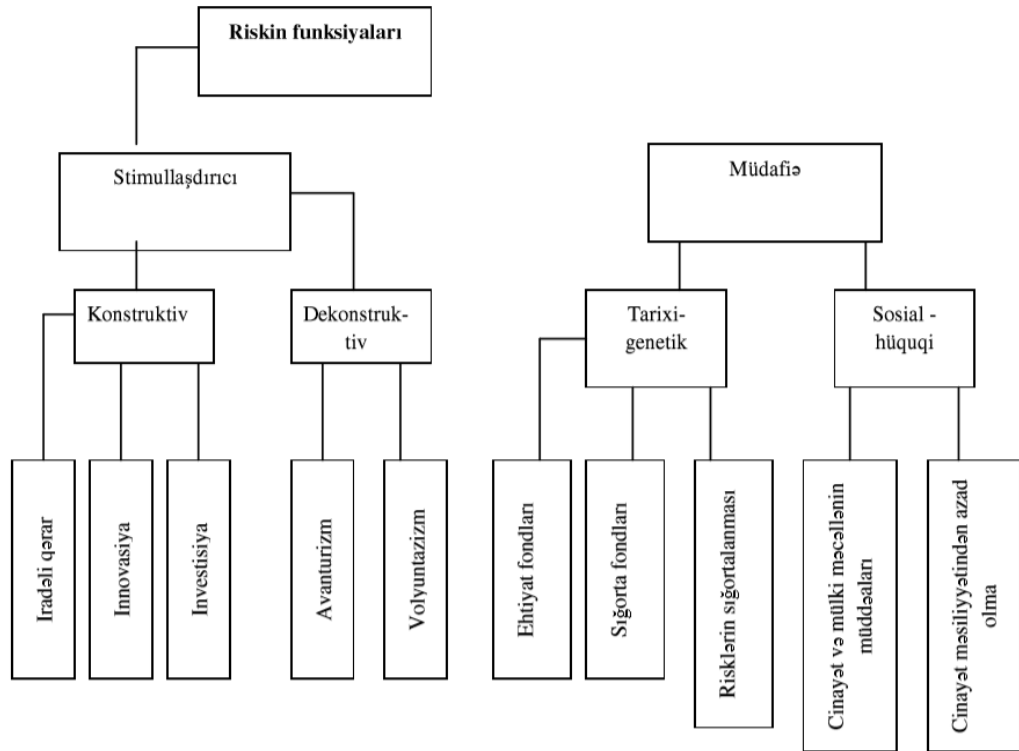
$$\begin{aligned} 1. \text{ Portfelin ədədi ortası} \quad \mu_p &= [y_1 y_2] \begin{bmatrix} \mu_1 \\ \mu_2 \end{bmatrix} \\ 2. \text{ Portfelin variyasiyası} \quad \sigma_p^2 &= [y_1 y_2] \begin{bmatrix} \sigma_1^2 & 0 \\ 0 & \sigma_2^2 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \rho_{11} & \rho_{12} \\ \rho_{21} & \rho_{22} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \sigma_1^2 & 0 \\ 0 & \sigma_2^2 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} y_1 \\ y_2 \end{bmatrix} \end{aligned}$$

Mənbə: Çağdaş B., Gürsoy C.T., (2017), İstanbul

Normal paylamanın əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri, ədədi orta və variyasiya məlum olarsa, müəyyən bir etibarlılıq səviyyəsində paylanmanın bütün digər parametrləri hesablanı bilər. Bu xüsusiyyət Variyasiya/Kovariyasiya metodunda istifadə olunaraq, müəyyən bir etibarlılıq həddində VaR-ı hesablama bilər.

Sahibkarın təsərrüfatla bağlı qərarları, onları qəbul edərkən məlum və dərk olunmuş səviyyədə riskə hazırlığa tələb edilən qərarların qəbul olunmasında həm təşviq edici, həm mümkün qeri-səmərəli nəticələrə müdafiə rolunda çıxış edə bilər. Bütün bu məsələlər iqtisadi riskin funksiyalarında daha açıq şəkildə ifadə edilir.

Sxem 3. İqtisadi riskin funksiyaları

Mənbə: <https://www.economy.gov.az/article/risklerin-idare-olunmasi>

Riskin bir çox funksiyası olsa da əsasən, 2 funksiyası fərqləndirilirki, bunlar təşviq edici (stimullaşdırıcı) və müdafiə funksiyalarıdır (Abbasov A. B. (2010)). Stimullaşdırıcı funksiyanın isə iki rakursu mövcuddur: konstruktiv və dekonstruktiv.

İlk rakurs iqtisadi məsələ və problemlərin həlli prosesində risk spesifik katalizator rolunu həyata keçirərkən özünü göstərir. İkinci rakurs isə qərarların qəbul edilməsi və realizasiyası əsassız risklə avantürizmə aparmasıyla özünü büruzə verir.

Eyni zamanda müdafiə funksiyasının da 2 rakursu – tarixi-genetik və sosial-hüquqi aspektləri mövcuddur. Birinci rakursun mahiyyəti odur ki, insanlar hər zaman kortəbii şəkildə mümkün arzuolunmaz nəticələrdən qorunma formaları və üsulları axtarırlar. İkinci rakursun məzmunu əmək, təsərrüfat və cinayət qanunvericiliyinə risklərin qanunauyğunluğu kateqoriyasının tətbiq edilməsi zərurətindən ibarətdir.

Riskə hazırlıqlı olmanın stimullaşdırıcı forması həm konstruktiv (yaradıcı), həmçinin də destruktiv (dağıdıcı) ola bilər (AMEA xəbərləri. İqtisad elmləri seriyası. Bakı. 2018.).

İlkin vəziyyətdə təşəbbüskarın riskə hazırlıqlı olması, onun iradə amilinə etibar edərək naməlum mühitdə fəaliyyətə qərarlılığı iqtisadi fəaliyyətə dəstək olur. Bu cari vəsaitlərin hara sərmayə olunması, yaxud necə istifadə olunması ilə əlaqəli qərarların qəbul edilməsi də xüsusən önəmli ola bilər. Bu aspekt, hər şeydən əvvəl, innovativlik məsələləri və investisiya proyektləri üçün identikdir.

İkinci halda iradəli qərarın qəbulu avantürist fəaliyyətə gətirib çıxara bilər və bu halda əsası olmayan volyuntarizm qismində baxmaq labüddür.

Qeyri-müəyyən mühitdə fəaliyyət aparan sahibkarın müdafiə olunma rolu da iki tərəfli izah oluna bilər. Söhbət ondadır ki, iqtisadi prosesin iştirakçıları öz fəaliyyətlərində daim arzu olunmayan nəticələrdən müdafiənin fərqli növlərini yaradıb və istifadə edirlər. Məhz, bu aspekt praktik olaraq, atırı-ayrı sığorta və ehtiyac fondlarının təsisində, o cümlədən, sahibkar risklərinin sığorta edilməsində öz əksini tapır.

II Fəsil. Sahibkarlıq mühitində maliyyə risklərinin idarə olunmasının önəmi

2.1 Maliyyə risklərinin idarə olunmasının mahiyyəti və dəyərləndirilməsi

Biznes mühitinin hazırkı inkişaf səviyyəsi və çoxsaylı tənqidi yanaşmalar istiqamətində firmaların məqsədi, firmanın dəqiq diskontlaşdırılmış dəyərinin maraqlı tərəflər baxımından maksimum olmasını təmin etmək olaraq təyin olunmaqdadır. Firma dəyəri əhəmiyyətli bir anlayış halına gəlmiş olmasına baxmayaraq bununla birlikdə investorlar, firmayla əlaqədə olan maliyyə institutları, aidiyyatı kəslər və təşkilatlar firmanın qarşılaşmaq məcburiyyətində olduğu maliyyə risklər və əlaqədar bir çox mövzu haqqında da məlumat sahibi olmaq istəyərlər. Firmanın dəyərinə təsir edən qərarlar; firmanın likvidlik mövqeyi, sərmayə vəziyyəti, maliyyə aktivlərinin təsirli istifadə edilməsi, mənfəət vəziyyəti, gələcəyə istiqamətli layihələri, texnologiyanın yaxından təqib edilməsi və maliyyə risk vəziyyəti kimi mövzularla əlaqədar ola bilər. Bu amillər konseptində firmanın dəyərini müəyyən etmək üçün bir çox müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Kapital idarə olunması baxımından maliyyə riski və firma dəyəri arasında müsbət əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqəni, yüksək maliyyə imkanlarına sahib olan firmaların yenidən maliyyələşdirmə təmin etdikdə məruz qaldıqları yüksək maliyyə xərcləri ilə açıqlamaq mümkündür, halbuki sərmayənin idarə olunması dövründə əlavə maliyyə ehtiyacı duyan aşağı maliyyə imkanlarına sahib firmalar yüksək maliyyə xərclərinə dözmək məcburiyyətində qala bilərlər.

Son zamanlar maliyyə risklərinin idarə edilməsi konsepsiyasının əhəmiyyəti firmalar tərəfindən daha yaxşı başa düşülmüş və maliyyə risklərinin idarə edilməsi firmalar üçün prioritet mövzulardan birinə çevrilmişdir. Firmalar həm valyuta məzənnələri, həm də faiz dərəcələri təzyiqi kimi investisiya və maliyyələşmənin artan maliyyə risklərindən xəbərdar olurlar. Maliyyə riskinin idarə olunması əhəmiyyəti, 1970-ci illərin ortalarından, sabit məzənnə sisteminin çöküşü və iki neft böhranından sonra gedərək artmağa davam etmişdir. Bu əhəmiyyətli hadisələr sərmayə bazarlarında nəzərəcarpacaq dalğalanmalara səbəb olmuş və sonrakı proseslərdə isə törəmə bazarların formalaşması, böyük əməliyyat həcmli və

texnoloji inkişafı effektiv maliyyə riski idarəçiliyi və qiymətləndirilməsində irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Maliyyə bazarlarındakı sürətli böyümə, artan qeyri-sabitlik və qloballaşma, yalnız maliyyə institutları üçün deyil bütün firmalar üçün indiki vaxtda maliyyə riski idarə olunmasının əhəmiyyətini artmasına gətirib çıxarmışdır. Risklərin müxtəlifliyi, potensial hədəflər və risklərin hər miqyasda ölçülə bilən olmasının əhəmiyyətli olması, müxtəlif maliyyə risklərinin idarə vasitələrinin və metodlarının bir arada istifadə edilməsi lazımlı bir hala gəlmişdir.

Müəssisələr üçün risklərin idarə edilməsi risklərin; təyinatı, analizi, qiymətləndirilməsi, cavab verilməsi və monitorinqi kimi mərhələləri özündə ehtiva edir (Atakışiyev M. C. (2015)). Müəssisələrin məruz qaldığı risklər fəaliyyət göstərdiyi ərazilər baxımından fərqlənir. Məsələn; Köhnə sənaye müəssisələrində həm texniki, həm də maliyyə riskləri üzrə mütəxəssis olan analitiklərin fəaliyyət göstərməsi lazımdır. Riskin idarə edilməsi müəssisə baxımından nəzərə alındıqda, nə qədər risk, o qədər gəlir kimi eyni yönlü əlaqələr barədə danışmaq olar. Buna görə investisiyaların riski nə qədər yüksək olarsa, investisiyadan gözlənilən gəlir də o qədər yüksəkdir. Ümumiyyətlə, əgər biznes riski gözlənilmirsə, eyni yönlü risklə gəlir əlaqəsi səbəbi ilə yüksək gəlir gözləməyin normal olmaması kimi, riskli bir işdən yüksək həcmli gəlir gözləmək də, yenə eyni əlaqəyə əsaslansaq normal haldır. Risk və gəlir münasibətləri investisiya qərarını qəbul edərkən nəzərə alınmalı olan əsas amillərdən biridir. Risk, investisiya və kapital planlaşdırma qərarlarının əsas elementləri qismində görülür. İnvestor, həmçinin investisiya qərarlarını qəbul edərkən özünün qarşılaşdığı riskləri nəzərə almalıdır. Bu hesablamaların optimumu investisiyalardan gəliri maksimum və riski minimuma gətirməkdir.

Bu təhlillərə əsaslansaq; risk gəlirin ehtimallarını qiymətləndirməkdir. Başqa bir fikrə əsasən (Fıkrıkoca M.(2013)); Qeyri-müəyyənliyin obyektiv ölçüsü riskdir. Risk, ümumiyyətlə gələcəkdəki maliyyə idarəçiliyi hesablamalarına aid olan bir anlayışdır. Gələcək dövrdə firmaya təsir edən birdən çox faktor vardır. Bunlar arasında firmanın sərmayə quruluşunun səbəb olduğu və firmanın maliyyə riskinə təsir edən, idarəçilik quruluşunun səbəb olduğu və firmanın idarəetmə riskinə təsir edən, fəaliyyət mövqeyinin səbəb olduğu və firmanın fəaliyyət riskinə təsir edənlər

kimi tamamilə və ya qismən firmanın öz idarəsində olan risklər olduğu kimi, asılolmayan səbəblərdən inflyasiyanın səbəb olduğu inflyasiya riski, bazar dəyişikliyinə səbəb olan bazar riski, faiz dərəcələrinin dəyişməsi nəticəsində yaranmış faiz dərəcəsi riski kimi risklər də mövcuddur. Bu risklər müxtəlif yollarla qruplaşdırıla bilər. Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, bu risklər nəzarət baxımından sistematik risk və qeyri-sistematik risk kimi qruplaşdırıla bilər. Risk və kapital arasındakı əlaqələr müəssisələrin maliyyə risklərinin idarə edilməsi praktikası baxımından ən vacib məsələlərdən biridir. Bu üsullar müəssisələrin itkilərinin qarşısını ala biləcək və riskləri kompensasiya edə biləcək lazımı sərmayənin məbləğini müəyyən etməkdədir. Digər tərəfdən, kapital riski ilə yanaşı, digər bir risk də informasiya riskidir. Bu səbəbdən, müəssisənin kapital perspektivləri baxımından maliyyə risklərinin idarə olunmasında istifadə edilən oxşar üsullar, müəssisələrin iqtisadi hədəflərinə nail olmaq baxımından informasiya risklərinin ölçülməsi üçün də istifadə olunur.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi (Hedcinq) maliyyə idarəçiliyində investisiya riskini minimuma və ya sıfıra endirmək üçün istifadə olunan bir prosesdir. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi siyasəti, maliyyə riskləri ilə məşğul olur. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi strategiyası və risklərin idarə olunması siyasəti firmaların maliyyə idarəçiliyinin aydın təsvirini verir. Üstün səlahiyyətli rəhbərlər, nə qədər və hansı üsulla maliyyə riskini idarə etmək barədə siyasətin seçilməsi qərarını verirlər. Bunlar strateji qərarlardır və yüksək səviyyəli idarə heyəti tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Risklərin idarə olunması siyasətini təyin edərkən, risk mənbələrindən məsul olan müxtəlif qruplardan məlumat tələb olunur. Alınan məlumatlarda təşkilatın məruz qaldığı risklərin və təşkilatın risk tolerantlıq həddinin kifayət qədər izahı olmalıdır. Təşkilatlar risklərin idarə edilməsi qərarları qəbul edilərkən; potensial rəqabət mövqeləri, risklərin idarə edilməsi qərarının bu mövqelərə təsiri və fürsət xərcləri nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, risklərin azaldılması və ya yüngülləşdirilməsi üçün xərclər qiymətləndirilməlidir. Risklərin idarə olunması strategiyaları firmanın biznes məqsədlərinə uyğun olmalıdır. Qlobal olaraq tanınan risklərin idarə olunması məhsulları və strategiyaları risklərin idarə

olunmasında əldə edəcəyi faydalar əsasında seçilir. Risklərin idarə edilməsi qərarları bazarın şərtlərinə deyil, əsaslı məqsədlərə və şirkətin risk tolerantlığına əsaslanmalıdır. Məsələn opsiyonların və forvard risklərinin profilləri fərqlidir. Forvardlar qiymət riskini effektiv şəkildə aradan qaldırırlar, lakin əsas riskləri aradan qaldıra bilmirlər. Böyük miqyaslı əməliyyatlarda faiz dərəcələrinin sabitləşdirilməsi firmalara bazar riskini azaltmağa və ya aradan qaldırmağa kömək edir.

Offsetting. Offsetting, Beynəlxalq muhasibat uçotu standartları komitəsi (IASB) və Beynəlxalq maliyyə muhasibatlığı standartları komitəsi (FASB) tələbi ilə olunan hedcinq uçotu tətbiqidir (Yücel A.T, Mandacı E.P., (2014)). Hedcinq uçotunda, eyni periodda törəmə məhsulların risklərini idarə etmək üçün başqa bir törəmə məhsulla uyğunlaşdırmaq bir üsul kimi istifadə olunur. “Cash” bazarda qiymətin gözlənilmədən azalması səbəbi ilə baş verən hər hansı bir zərəri aradan qaldırmaq üçün, müddətli bazarda əldə edilən gəlirlərlə uyğunlaşdırma aparılaraq risklərə qarşı müdafiə əldə edilə bilər. Məsələn, spot bazarında uzunmüddətli mövqedə çıxış edən istehsalçı, qısa müddətli mövqe seçərək riskdən qoruna bilər.

Offset, balansdakı bir aktiv, bu aktivin xüsusiyyətlərini əks etdirən passiv ilə uyğunlaşdırma prosesidir. Müəyyən bir dövr və valyuta kursu əsasında olan borcu, eyni dövrdə və eyni valyuta kursu ilə ödəmək şirkət üçün risk gətirmir. Bu üsulun çətinliklərindən biri firmanın hər zaman ixrac dəyərini ifadə edən valyutanın cinsini müəyyən edə bilməməsidir.

Valyuta səbətləri. Valyuta səbəti strategiyaları təyin edənlərin proqnozlarına uyğun olaraq ticarəti həyata keçirilən malların istehsalında dalğalanmanı minimuma endirmək üçün optimal valyuta növlərinin bir araya gətirilməsidir. Müxtəlif ölkələr üçün optimal valyuta səbətinin müxtəlif dərəcələri hesablanır. Məsələn, büdcələrində neft gəlirləri əhəmiyyətli paya malik olan ölkələr üçün nominal və real neft qiymətlərində dəyişikliklər yerli valyuta məzənnəsinə əsasən neft qiymətlərində dəyişikliklərə gətirib çıxarır, belə olduqda, valyuta səbətlərinin yerli valyuta və ya digər valyuta məzənnələrində neft qiymətlərinin dəyişkənliyini azaltmaq üçün

istifadə edilmələri tövsiyə olunur. Başqa sözlə, yerli məzənnəyə görə dövlət gəlirlərini sabitləşdirmək üçün neftin qiyməti sabit olmalıdır.

Nağd pul vəsaitlərinin hərəkət vaxtı. Ümumiyyətlə maliyyə qərarları qəbul edilərkən, müvafiq dövr ilə əlaqədar pul vəsaitlərinin hərəkəti vaxtı və diskont dərəcələri haqqında məlumatlara, ehtimal olunan risk və vaxtın qiymətləndirilməsi üçün ehtiyac vardır. Məbləğlər sabit olduqda və ya uzunmüddətli tarixi məlumatlar olmadığı təqdirdə, müvafiq pul vəsaitlərinin hərəkəti vaxtının təyin edilməsi mümkün deyil. Yalnız pul axınlarının səviyyəsi deyil həm də müddəti, riski və vaxtı əhəmiyyətlidir. Nağd pul axınları erkən baş tutduqda daha qiymətlidir, çünki valyutalar diskontlaşdırılır. Başqa bir sözlə, yüksək riskli investorlar yüksək pul axınlarını gözləyirlər.

Valyuta bazarları vasitəsilə risklərin idarə edilməsi. Pul bazarı vasitəsilə risklərin idarə edilməsi, gözlənilməz valyuta məzənnələrinin təsirini azaltmaq üçün maliyyə rahatlığını təmin edən mühüm bir strategiyadır. Valyuta bazarında risklərin idarə edilməsi aktiv və öhdəliklərin azaldılması və ya artırılması yolu ilə müxtəlif valyutalarda kreditləşmə və borclanmada rahatlıq təmin edir. Gecikdirmə və ya erkən ödəniş beynəlxalq sistemlərdə valyuta riski ilə mübarizə aparmaq üsuludur.

Risklərin idarə edilməsi maliyyə risklərinin qarşısını alma və ya onlardan qaçınma ifadəsi olub, bir bazarda təsirinə məruz qalınan riski, fərqli bir maliyyə bazarında qarşı və bərabər ölçülmüş mövqe alaraq kompensasiya etmək kimi təsvir edilə bilər. Digər bir deyişlə, risklərin idarə edilməsi iki ayrı əməliyyat nəticəsində bir əməliyyatın zərərinin, digər əməliyyatın mənfəəti ilə kompensasiya edilmə halıdır. Bir çox hedcinq aləti investorların faiz dərəcəsi, xarici valyuta və ya qiymətdən yaranan risklərə qarşı istifadə olunur. Bu risklərin idarə edilməsi alətləri həm də törəmə məhsullar adlanır. Bu məhsullar sayəsində sərmayəçilər fərqli bazarda əks istiqamətdə çıxış edərək mövcud bazarda riski minimuma endirməyə çalışırlar.

Qeyri-rezident (Müəssisə xarici) risklərin idarə edilməsi metodları. Risklərin idarə olunması siyasəti, forvard, fyuçers, opsiya və ya onların kombinasiyalarından hansılarının istifadə edildiyi və ya istifadəyə icazə verildiyindən asılı olaraq

dəyişir. Firma siyasəti məhsulların, xüsusilə opsiyaların və törəmə məhsulların alqı-satqısına görə fərqlənir. Bəzi mənfəəti geri dönüşlərə baxmayaraq, risklərin minimuma endirilməsi üçün törəmə məhsulların istifadəsi ilə bağlı ümumi fikir razılığı mövcuddur (Yücel A.T, Mandacı E.P., (2014)).

Risklərin minimuma endirilməsi üçün müddətli əməliyyatlardan istifadə edilməyə başlandıqdan sonra, dünya ticarət birjalarında spot ticarətinin sıxlığından müddətli törəmə ticarətinə keçid müşahidə olunur. Bunun səbəbi; firmaların gələcək haqqında qeyri-müəyyənlikləri aradan qaldırmaq istəməsidir. Törəmə bazarlar bazarlara sabitlik və etibarlılıq təmin etmək üçün bazarların əvəzsiz bir hissəsidir. Törəmə bazarları maliyyə bazarlarının ən vacib tamamlayıcı elementlərindən biridir. Bu bazarlar çoxmillətli şirkətlərin beynəlxalq bazarlara uyğunlaşmasında mühüm rol oynamışdır. Çox sürətli dəyişən və inkişaf edən maliyyə bazarlarına istiqamətli risklər, maliyyə həyatının bir reallığıdır. Risksiz bir investisiya mühiti yaratmaq mümkün deyil, müəyyən edilmiş riskləri və necə aradan qaldırılacağını müəyyənləşdirmək vacibdir. Belə hallarda istifadə ediləcək əsas vasitə törəmə məhsuldur. Digər tərəfdən, maliyyə bazarları törəmə məhsullar səbəbi ilə böyük zərərlərdən əziyyət çəkir. Belə hadisələr böyük olsa da, lakin müstəsna hallarda baş verir.

Xarici risklərin idarə edilməsi metodları kimi istifadə edilən törəmə bazarları baxımından vurğulanması vacib olan bir nüans, törəmə məhsulların yeni risklər meydana gətirməməsi, əksinə risklərin idarə edilməsinin asanlaşmasına çox böyük töhfə verməsidir. Düzgün istifadə olunan törəmə məhsullar maliyyə risklərini minimuma endirən müəssisələrdə effektivlik göstərir. Məlumdur ki, riskləri proqnozlaşdırmaq və ölçmək asan deyil. İnvestorlar və ya köklü şirkətlər riskləri müəyyən etməyə və idarə etməyə çalışmağa kifayət qədər çox vaxt sərf etsələr də, bəzən gözlənilmədən böyük itkilərə məruz qala bilərlər. Əsas problem bu risklərin idarə edilməsinin, gözlənilməz zərərlərin qarşısını ala bilməməsinin səbəbinin müəyyən edilməsidir.

Qloballaşan dünyada, qitələr arasındakı sərmayə dövriyyəsi əngəlinin aradan qalxması və ölkələrin iqtisadiyyatlarının xarici amillərdən asılılığı, firmaların

valyuta kursu riski, kredit riski və faiz dərəcəsi riski kimi bir çox maliyyə riskinə məruz qalması firmaların qeyri-rezident risk idarəçiliyi metodları üçün ehtiyaclarını artırmışdır. Bazarların dəyişkən məzənnə sisteminə keçməsi ilə birlikdə, xarici valyutadakı dəyişikliklər şirkətləri xarici valyuta riskini ilə qarşı-qarşıya qoymuşdur. İxracatçıların və idxalatçıların, yəni əsasən beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət göstərən şirkətlərin əmtəə qiymətləri bazar məzənnələri və hərəkətliyindən təsirlənir. Bundan başqa, xarici pul bazarlarındakı hərəkətliliyə görə faiz dərəcələrinin artması səbəbiylə faiz riskləri firmalar baxımından əhəmiyyət qazanmışdır.

Maliyyə proseslərinin intensiv və sürətlə həyata keçdiyi bir dövrdə firmaların borc vəziyyəti və bazarlarda edilən investisiyaların maliyyə riskləri nəticəsində yaranan zərərlərin qarşısını almaq üçün firmaxarici risklərin idarə edilməsi metodlarının istifadəsi geniş yayılmışdır. İqtisadi proseslər paralelində, bazarlar dərinləşsə də, firmaların məruz qalacağı gələcəyin qeyri-müəyyənliklərindən ən az zərərli xilas olmaq üçün effektiv bir risk idarəetmə siyasəti tətbiq etmək və bu tətbiq nöqtəsində qeyri-firma risklərinin idarə edilməsi üsullarından biri olan törəmə məhsullardan istifadə etmək əhəmiyyət kəsb edir.

Qloballaşan dünyada törəmələr, maliyyə bazarlarında risklərin idarə edilməsi üçün ən vacib maliyyə vasitəsidir. Törəmə məhsullar digər məhsulların qiymətinin transformasiyasına müvafiq dəyişən məhsullardır. Törəmə məhsulların nümunəsi kimi; forvard müqavilələr, swap müqavilələri, opsiyonlar və fyuçera müqavilələrini misal göstərmək olar. Bazarın fiziki aktivlərə, xarici valyutaya, kapitalla, faizə və ya satılan bazarda müdaxilə və ya birbaşa bazar olduğuna görə, törəmə məhsullar da təsnifləşdirilə bilər (Karcıoğlu R., (2017)).

Bütün törəmə alətləri riskləri idarə etmək və minimuma endirmək üçün istifadə olunur. Bu məqsədlərlə yanaşı olaraq, arbitraj və investisiya məqsədləri üçün bazarda mübadilə olunur. Buna görə də, törəmə məhsullar; bazarda faiz dərəcələri, valyuta və qiymətdəki potensial dəyişmələrə qarşı qorunma təmin edir. Bundan əlavə, qeyri-firma risk idarəetmə metodları (törəmə məhsullar) gözləntilər və təxminlər əsasında hərəkət edir, gələcək qiymət azalmalarından və ya qiymət

artımından mənfəət əldə etmək və müxtəlif bazarlar arasında baş verən fərqli qiymətlərdən risksiz gəlir təmin etmək imkanı verir. Maliyyə sisteminə effektiv risklərin idarə edilməsi təmin edən bu məhsullar sistemin daha sabit bir quruluşa çevrilməsinə şərait yaradır (Karcıoğlu R., (2017)).

Qeyri-firma riskli idarəetmə metodları ilə bağlı bəzi fikirlər(Kazımlı X., Quliyev İ. (2011)):

- Forvardlar bir çox riskləri həmçinin qiymət riskini ortadan qaldırır. Bu məhsullar eynidir və təməl riskləri yoxdur. Forvardların əhəmiyyətli bir dəyəri yoxdur, amma fyuçerslərin əməliyyat haqqı və margin tələbi var.

- Opsiya alıcısını neqativ dəyişikliklərə qarşı qorunma ilə təmin edir, lakin vəziyyətin müsbət dəyişməsi halda qazana da bilər. Opsiylara ödənilən mükafatlar bu zamanətin dəyəridir.

- Opsiyonun satıcısı isə bu mükafatlardan faydalanır. Lakin, opsiyon üçün bütün qanuni tələbləri qəbul edir. Heç bir hedcinq tətbiq edilə bilməz, çünki bu riskli bir strategiyadır.

- Svaplar firmalara aktiv və ya öhdəliklər üçün ödəmə strukturunu dəyişməyə imkan verir. Sövdələşmələrdə olduğu kimi ödənilməmiş svoplar dəyişdirilməli və svap müqaviləsindəki xalis dəyərə görə qanuni olaraq aydın olmalıdır.

- Gündəlik qiymət məhdudiyyətləri gələcək bazarlara tətbiq olunur. Bu məhdudiyyətlər bazarda dəyişikliklərin gələcək bazarlarda sürətli dəyişikliklərə səbəb olmasına mane olur.

- Hədəflər və gözləntilər strategiyaları müəyyən etməyə kömək edir. Forvet ənənəvi olaraq qiymət risklərini aradan qaldırır və potensial mənfəət yarada bilər. Alınan variantlar qoruma və istənilən hərəkət tərəfdaşlığı təmin edir. İstənilməyən hərəkətililikdə yükün yaxından təqib edildiyi, bir variantın əməliyyat qiyməti isə bazarın cari qiyməti ilə dəyişməz.

- Satınalma opsiyonlarında, bazar qiymətləri istənilən səviyyədə kənara çıxarsa, istənilməyən hadisələrə qarşı sığorta və ya qorunması təmin edilir. Belə bir hedcinq gündəlik bazar qiymətləri üçün müvəqqəti dinləmə müddətini

tanıyır. Satınalma opsiyonu müqavilənin nominal dəyərinə qədər seçmə tarixinə qədər qoruma təmin edir.

Opsiyon alıcıları qarşı hərəkətlərdən qorunmaq və istənilən hərəkətlərdə mənfəət qazanmaq üçün mükafatlandırır. Opsiyonların mükafatları çox faktorlara və dəyişkənliyə görə çox dəyişir. Nəticədə, qiymətlər hedcinqçilər tərəfindən üstünlük təşkil edildikdə, onların qiymətləri daha bahalıdır. Satın alınan bir opsiyon bəzən irəli müqavilədə pozitiv bazar hərəkətləri nəticəsində siyasətlə əlaqələndirilə bilər. Bu sadə riskin idarə edilməsi bir az fərqli bir prosesdir. Risk idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində istifadə olunacaq irəli, opsiyon və ya birləşmənin birləşməsi bir çox faktor, maliyyə menecerləri bacarığı və vaxtı, şirkətin anlayışı və törəmə məhsulların qəbul edilməsi, risklərin idarə edilməsi məqsədləri üçün ayrılmış resursların miqdarı, bazarın xüsusiyyətləri, gələcək bazar qiymətləri gözləntiləri və risklərə məruz qalır.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi üçün maliyyə menecerləri tərəfindən istifadə olunan vasitələrdən olan variantlar müqavilələr alıcıya müəyyən edilmiş maliyyə aktivlərini almaq və ya satın almaq imkanı verən müqavilələrdir. Birjada seçki müqaviləsi bağlamaq istəyən tərəflər klirinqin üzvü olmalıdırlar. Əməliyyat etmək istəyən investorlar klirinq üzvləri ilə razılaşırlar. Kassasiya aparatının əməliyyata görə həm alıcı, həm də satıcı rollarını götürməsi tələb oluna bilər. Investorların məlumatlandırılması zamanı klirinq evi qeyri-kafi olur. Opsiyon mübadiləsində ticarət edən treyderlər kifayət qədər məlumat və avadanlıqlara malik olmalıdırlar, əks halda onlar bir çox fərqli risklərə məruz qalırlar.

Buna görə maliyyə menecerləri törəmə məhsulların istifadəsi ilə əlaqədar itkilərlə üzləşə bilər. Şirkət rəhbərliyi risklərin idarə olunması məhsullarında səhvlər yarandıqdan sonra bazar riskinə qarşı məhkəmə prosesləri keçirmişdir. Ancaq törəmə məhsullardan qaçınmaq alternativ deyil. Qərarlar hüquqi məsuliyyət daşıyır və mütəxəssislərin məsləhətini almaq vacibdir.

2.2 Sahibkarlıq mühitində maliyyə risklərinin və onların idarə olunmasının təhlili

Strategiyanın gerçəkləşdirilməsi prosesinə nəzarət və hədəflənən məqsədlərə çatmağa inanmaq üçün qurum rəhbərləri vacib strateji transformasiyaları təyin etməli və reallaşdırmalıdır, layihələr, planlar və büdcələr işlənilib hazırlamalı, prosesləri stimullaşdırmalı, onları idarə edə bilməlidir.

Strateji idarəetmənin ən sonuncu məhsullarından biri müəssisənin strukturu və müəssisəyə xarici sferada adekvat reaksiya göstərməyə şərait yaradan transformasiyalardır. Zənnimcə, transformasiyalar məqsəd olmamalıdır. Onların müəssisədə realizasiyası seçilmiş strategiyanın gerçəkləşməsi üçün lazımı şərtlər yaratmalıdır. Strateji transformasiyalar olmadan, ən yüksək həddə əsaslandırılmış strategiya qeyri-effektiv ola bilər. Strateji transformasiyaların vacibliyi və xarakteri müəssisənin istehsal sferasının, bazarın, müəssisənin, malın vəziyyəti ilə təyin olunan yeni mühitdə effektiv işləmək bacarığından aslıdır. Strateji transformasiyalar hər zaman özü ilə birlikdə maliyyə risklərini də gətirmiş olur

Köklü yenidənqurma. Bu tip intensiv transformasiyaların vacibliyi müəssisə bir sferanı tərk edib başqasına keçdikdə yaranır. Bu halda onun malının satış bazarı və nomenklaturası dəyişir. Uyğun transformasiyalar texnologiyada, resursların tərkibində həyata keçir. Müəssisənin niyyəti də transformasiya edir. Rəhbərlik köklü təkrar təşkilatçılıq vəziyyətində strategiyanın gerçəkləşdirilməsi ilə böyük çətinliklər yaradır. Azərbaycanda adətən alüminium sənayesi müəssisələri məhz bu tip köklü restrukturizasiyaya məruz qalmışlar. Aydın məsələdir ki bu transformasiyalar maliyyə risklərini artırmış olur

Radikal dəyişikliklər. Bu transformasiyalar bir qayda kimi, müəssisənin bölünməsi və yaxud onun başqa analogi müəssisə ilə birləşməsi ilə əlaqəli müəssisə daxilində intensiv struktur transformasiyaları ilə bağlıdır. Ayrı-ayrı kollektivlərin inteqrasiyası, altstruktur yarımboğlamların, yeni ki məhsullarının yaranması təşkilati struktur düzəlişlərində transformasiyaların aparılması zəruriyyətinə səbəb olur. SOCAR- ın transmilliləşmə strategiyası aparması Gürcüstan, İsveçrə, Türkiyə və başqa ölkələrə biznesini genişləndirməsi radikal transformasiyalara misal göstərilə

bilər(www.arpa.az - Azərbaycan Mühasiblər və Risk Peşəkarları Assosiasiyası.).

Mülayim dəyişikliklər. Bu tip dəyişikliklər, daha tez-tez rastlanan transformasiyalardır və özü ilə birlikdə nisbətən daha az maliyyə riski daşıyır. Belə maliyyə risklərinin zəruriliyi müəssisə hər dəfə yeni əmtəəni mənimsədikdə və yaxud yeni bazara təqdim edtikdə formalaşır. Risklər bir qayda üzrə, marketing və istehsalın təşkil olunması ilə əlaqəlidir. Menecment bu dövr ərzində təməl səyini alıcıların fokusunu yeni əmtəənin cəlb etməsinə istiqamətləndirməyə, yeni satış xəttlərinin və izahedici reklamların aktiv axtarışında cəmləşdirməlidir.

Strateji transformasiyalar müəssisə fəaliyyətinin bir çox aspektlərinə və onun strukturlarının ünsürlərinə toxunur, bu səbəbdən də onlar kompleks xüsusiyyət daşıyır. Transformasiyalar xammal və satış bazarları, məhsul və xidmətlər ilə, ümumiliklə müəssisənin strukturunda və təşkilati mədəniyyətində transformasiyaların aparılması vaxtı böyük maliyyə riskləri yaranır.

Maliyyə riskinin həllinin konkret üsulunun seçilməsi zamanı aşağıdakı prinsiplər nəzərdə tutulur (Ибраһимов И. Н., 2004.):

1. öz xüsusi sərmayənin imkan verdiyindən çox riskə getməmək lazımdır;
2. azı qazanmaq üçün çox ilə riskə girmək olmaz;
3. riskin nəticələrini öncədən nəzərə almaq vacibdir.

Bu prinsiplərin təcrübədə tətbiqi bizə onu göstərir ki, konkret risk əsasında hər zaman maksimum potensial zərərin hesablanması vacibdir. Sonra bu zərərin miqyası müəssisənin riskə məruz qalan sərmayənin həcmi ilə müqayisə olunur və daha sonra bütün potensial zərərlər müəssisənin özəl maliyyə ehtiyatlarının ümumi həcmi ilə müqayisə olunur. Bundan sonra təyin etmək olar ki, konkret cari risk müəssisəni iflasa apara bilər, ya yox.

Böyük firmalarda strateji planlama və idarəetmə sistemlərinin tətbiq olunmasının 25 ildən çox praktikasi onların kifayət qədər effektiv səmərəliliyini ortaya çıxarmışdır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, təməl səbəb onunla əlaqəlidir ki, kompaniyaların bir çoxunda strateji planlaşdırmanın tətbiq edilməsi idarəetmə formalarının və üsullarının, nəzarət sistemlərinin potensial şəkildə yenidənəşkili

olmadan formalaşmış təşkilati idarəetmə strukturları kontekstində gerçəkləşdirilmişdir.

Strateji idarəetməni reallaşdıran müəssisələrin təşkilati strukturlarının analizi mahiyyət etibarilə, bu dəyişikliklərin hansı risklərə və ən əsas da maliyyə risklərinə yol açdığını müəyyənləşdirməyə yardım edəcəkdir.

Ölkənin bir sıra özəl firmalarının təməl texniki-iqtisadi göstəriciləri aşağıda verilmişdir. Onların yardımı ilə tədqiqatın bütün ünsürləri üzrə nəticə çıxarmaq və maliyyə risklərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Cədvəl 1. “European Tobacco-Baku” SC təməl texniki-iqtisadi indikatorları, (min. AZN)

Göstəricilər	İllər		
	2014	2015	2016
İşçilərin sayı	781	662	555
Satılmış məhsul	22062	20051	18751
Qalıq	1259	69	92
Papiros-siqaretlər, mln. ədəd	3022	2831	2304
Məsrəflər	29323	14165	14764
Mənfəət	697	195	241
Əsas vəsaitlərin balans dəyəri	40478	40717	40992
İnvestisiyaların həcmi	1355	365	276

Mənbə: www.interpress.az/36086-european-tobacco-bakuda-n-ba-verir-mssisdn-aqlama.html

Cədvəl 2.1-dən göründüyü üzrə “European Tobacco-Baku”-da bütün təməl texniki iqtisadi indikatorlar aşağı düşmüş, belə ki, satılan məhsul 2014-cü il ilə müqayisədə 2016-cı il 3311 min AZN və yaxın 8.1 % azalmışdır. Mənfəət bu period ərzində uyğun olaraq 697 min manatdan 241 min manatadək, təqribən 3 dəfə aşağı düşmüşdür. Bütün bu göstəricilər verilən müddət ərzində müəssisədə maliyyə risklərinin artığını deməyə əsas verir. Bunun isə bir çox səbəbləri vardır. Lakin təməl səbəblərdən biri ölkəmizdə həmin müddət ərzində ard-arda baş vermiş iki devalvasiya dalğası və nəzdində formalaşan iqtisadi böhran olmuşdur. Burdan müəssisədən kənar makroiqtisadi faktorların maliyyə risklərinin artmasında necə böyük rol oynaması aydın olur.

Cədvəl 2. “Innova Constraction and Contracting” MMC-nin təməl texniki-iqtisadi göstəriciləri, (min AZN)

Göstəricilər	İllər		
	2014	2015	2016
İşçi sayı	99	92	167
Əmək haqqı fondu	158	191	429
Yüklənmiş məhsul	141	593	2029
Məsrəf	1252	517	191
Mənfəət	142	61	77
Əsas vəsaitlərin balans dəyəri	787	868	884
Sərmayələrin həcmi	196	82	15

Mənbə: <http://innovaconstruction.az/>

“Innova Constraction and Contracting” MMC xarici şəraitdəki neqativ vəziyyətə baxmayaraq, maliyyə-təsərrüfat prosesində effektiv nəticələr əldə edə bilmişdir. Beləki tikinti montaj işləri 2015–ci ilə nəzərən 2016-cı ildə göstəricilər daha yuxarı olmuşdur. Lakin, mənfəət, yüklənmiş məhsul, əmək haqqı fondu artsa belə müəssisənin sərmayə həcmi azalmışdır.

Təsərrüfat situasiyalarının müəyyən olmaması informasiyanın kasad olmaması, ehtimal və əks təsir faktorları ilə izah olunur. Təsərrüfat situasiyaları barəsində informasiyanın natamamlığı və onun transformasiyası sərmayəçini əlavə informasiyanı tapmaq perspektivlərini axtarmağa təşviq edir. Təsərrüfat situasiyasının məhçulluğu çox vaxt ehtimal faktoru ilə təyin olunur. Təsadüfi hadisələr, müşahidə anında müəyyən fasilələr arası təkrarlanır və onların sıxlığı məlum olanların sayını müşahidələrin sayına bölməklə təyin olunur. Təsadüfi hadisələri qruplaşdırmağa yardım edən ehtimal həmçinin də, onların keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətini ön plana çıxarır.

Kəmiyyət analizi. Maliyyə risklərinin tiplərinin, yekun maliyyə risklərinin nəticə olaraq hesablanmış pul zərərinin müəyyən olunmasıdır. Analiz edilən zaman riskin həcmi kəmiyyət aspektindən təyin etmək məqsədilə hər hadisənin bütöv nəticələrini və onların baş tutması ehtimalını aşkarlamaq lazımdır.

Risk mümkünlüyü itkinin həcmi ilə təyin olunur. Belə ki, itkilərin spontan

xüsusiyyət daşımısını da nəzərə almaq vacibdir. Hadisənin baş tutma ehtimalı obyektiv, subyektiv üsullarla təyin edilir. Obyektiv üsulda hadisənin gerçəkləşməsinin yaxınlığının hesablanması metodu ilə istifadə olunur.

Subyektiv üsul, subyektiv meyarların istifadə edilməsinə söykənir, fərqli fərziyyələrə əsaslanır. Bu tip fərziyyələrə qiymətləndirmə edən mütəxəssisi, onun öz praktikasını, reytingini təyin edən mütəxəssisi, auditor məsləhətçinin fikrini və başqalarını daxil etmək mümkündür.

Nəticə etibarlı risk həcmi, risk dərəcəsi 2 kateqoriya əsasəndə ölçülə bilər (Çağdaş B.,Gürsoy C.T., (2017)):

- mümkün olan nəticənin dəyişkənliyi.
- orta gözlənilən qiymət

Orta gözlənilən qiymət. Bu o göstəricidir ki hansı ki, məchul vəziyyətdən ibarətdir. Sonda baş vermə ehtimal edilən nəticə seçilir.

Verilən üsul zərər ola biləcəyi ehtimalına müxtəlif ekspertlər tərəfindən verilmiş qiymətləndirmənin yığılması və öyrənilməsidir. Bu halda qiymətləndirmə maliyyə riskinin bütöv mərhələləri, həmçinin statistik göstəricilərinə söykənir. Əgər qiymətləndirmə üçün gərək olan göstəricilərin miqdarı azdırsa, onda mütəxəssis qiymətləndirməsi metodu kifayət dərəcədə çətinləşir.

Təsirlilik modelinin analizi növbəti addımları ehtiva edir (Çağdaş B.,Gürsoy C.T., (2017)):

- açar göstəricinin seçilməsi, müvafiq olaraq təsirlilik indikatoru hazırlanır;
- amillərin seçilməsi;
- layihənin gerçəkləşdirilməsini fərqli açar göstəricilərin kalkulyasiyası.

Xərclərin və mədaxil maliyyənin ardıcılıqla təşkil olunması hər daim pul vəsaitləri fondunun təyin edilməsinə mühit yaradır, yəni səmərəlilik göstəricisinin analizinə imkan verir.

Güclü və zəif tərəfləri müəyyən etməklə və faktorları zərurilik dərəcəsinə əsasən müqayisə etməklə rəhbərlik lazım olan müdaxiləni tələb edən və yaxud gözləyə biləcək maliyyə risklərini, həmçinin də təşkilatın maliyyə siyasətinin

işlənilməsində və relizasiyasında arxalana biləcək funksional sahələri təyin edə bilər. Strateji analizin təməl vasitələri:

İşgüzar müəssisənin sektordakı yerinin qiymətləndirilməsi təşkilatın strateji vəziyyətinin öncədən hərtərəfli analizinin əldə olunması, həmçinin də strateji proseslərin işlənilib hazırlanması üçün vacibdir. İstənilən seqmentləşdirmə təşkilatın işlədiyi bazar şəraitinin və onun üz-üzə gələ biləcəyi maliyyə risklərinin və imkanların növlərinin hər tərəfli analizindən başlayır. GZİT analizi bu tip tədqiqatların gerçəkləşdirilməsində ən müvafiq vasitədir. Digər sözlə desək , GZİT analiz firmanın güclü və zəif aspektlərini, həmçinin də perspektiv imkanları və riskləri üzə çıxarmağa və strukturlaşdırmağa şərait yaradır.

Səhvlərdən yayınmaq və GZİT analizdən maksimum mənfəət əldə etmək üçün müəyyən məsələlər diqqətə alınmalıdır. Beləki Hər bir GZİT analizin radiusunu ətraflı təyin etmək lazımdır. Təşkilat çox vaxt onların biznesini əhatələyən ümumi analiz aparır. Bu tip təhlillər isə, konkret bazarlardakı və yaxud seqmentlərdəki perspektivlərlə maraqlanan maliyyəçi və investorlar üçün həddən artıq ümumi və faydasız hesab edilir. GZİT analiz isə məsələn , konkret bir maliyyə seqmentində onun üçün daha zəruri güclü və zəif cəhətləri , perspektivləri və riskləri müəyyənləşdirməni təmin edir.

Güclü və zəif cəhətlər o halda belə sayıla bilər ki, bu cəhətləri alıcılar da qəbul edə bilsin. Analizə yalnız işə dair olan üstünlüklər və zəif cəhətlər daxil olunmalıdır. Güclü tərəf o halda güclü olacaqdır ki, bazar onu belə qəbul edir. Əgər əmtəə rəqiblərin əmtəələrinə nisbətə daha yaxşı satılırsa, onun doğrudan da güclü olduğu sübut edilir.

Bizim rakursumuzdan “ European Tobacco-Baku” SC üzrə GZİT- analiz aşağıdakı cədvəl struktura sahibdir. Bundan sonra GZİT- analizin müxtəlif hissələri arasında münasibətin yaradılması mərhələsi başlayır. Bu asılılıqların təyin olunması üçün GZİT matrisa tərtib olunur. Soldan 2 blok müəyyən edilir : Güclü tərəflər (GT) və zəif tərəflər (ZT) , onlara uyğun olaraq , müəssisənin birinci mərhələdə aşkar olunmuş bütün tərəfləri qeyd olunur. Matrisanın yuxarı bölməsində də iki blok

müəyyən edilir (imkanlar və təhlükələr) . Buraya isə bütün üzə çıxarılmış ehtimal imkanlar və risklər yazılır (Əlavə səh.71).

GZİT-analiz metodu ilə müəssisənin ətrafının effektiv analizi üçün yalnız təhlükələri,riskləri və mümkünlükləri üzə çıxarmaq yox, eyni zamanda onları zəruriliyinə və təşkilatın siyasətinə təsir dərəcəsinə əsasən qiymətləndirməyi də nəzərə almaq lazımdır.

2.3 Sahibkarlıq mühitində maliyyə risklərinin idarə olunması problemləri

Problemlərin identifikasiyası və mahiyyəti hər bir müəssisələrdə, firmalarda, təşkilatlarda müxtəlif olur. Bu indikatorlar birində müflis olma, neqativ sonluq, plan tasklarının defsitlə realizasiyası, başqasında satış, insan resursu məsələsi ilə əlaqəli ola bilər. Buna görə də öncə problemin dəqiq səbəbləri araşdırılmalı, məlum olmalı və həll olunmalıdır. Əks halda daha başqa belə tip yeni problemlər formalaşa bilər. Buna səbəbdən də problemlərdən doğan vəzifələr həryönlü araşdırılmalı, analiz edilməlidir. Vəzifələrin analizi zamanı ən təməl prioritetlər aşağıdakılardır (Вяткин В. Н. 2003.):

- Sistemin idarə olunmayan ilkin tiplərinin parametrlərinin yoxlanılması.
- Fərqli problemlərin, vəzifələrin həll olunması məqsədilə qərarın qəbulu potensialını təyin etmək.
- Sistemin prespektiv vəziyyətinin müəyyən edilməsi.
- Müvafiq qərarların qəbulu, həll yollarının tapılması məqsədilə kriteriyaların aşkara çıxarılması.
- Ehtiyatların tükəniləcəyini, həqiqi situasiyanı nəzərə almaqla vəziyyətdən çıxış yollarının formalaşdırılması

Problemlər, vəzifələr idarə obyektinin bütün faktiki vəziyyəti ilə nisbətə yaranır. Bu səbəbdən də problemin ortaya çıxma səbəbləri, vəzifələrin təyin olunması, problem və vəzifələrin ümumi mahiyyətinin təyin olunması idarəçilik planlarının qəbul olunması üzrə təməl şərtlərdəndir. Ancaq elə problemlər də mövcuddur ki, onu istənilən zaman həll etmək olmur.

Risk dərəcəsinin müəyyən olunması ən əsas problemlərdən biridir. Təyinat üzrə obyektiv metod və kriteriyalara istinad etmək vacibdir. Çünki, riskin dərəcəsini müəyyənlişdirmədən onun barəsində hər hansısa bir obyektiv idarəetmə qərarının qəbulu mümkünsüzdür. Ayrı-ayrı iqtisadi ədəbiyyatlarda riskin səviyyəsi və hər birinin mahiyyəti fərqli qaydalarla izah edilir. Nümunə kimi, “yol verilən risklər” , “kirizis riskləri” və “fəlakətli risklər” konsepsiyaları arasındakı bariyerləri hər zaman standart formada təyin etmək olduqca mürəkkəbdir (Yücel A.T, Mandacı E.P., (2014)).

Belədir ki, yol verilən risklərə firmaların və müəssisələrin bütün gəlirlərinin bütünlüklə itirilməsi riski, həmçinin qismən itirilməsi kriteriyası baza olaraq seçilir. Krizis risklərinə əməliyyatlar üzrə valyuta vəsaitlərinin itirilməsi, gəlirin itirilməsi, fəlakət riskinə isə təşkilatların iflas olması, əmlakının bütövlükdə tamamilə itirilməsi faktını kriteriyasını daxil edir.

Maliyyə risklərinin hər biri firmanın risklər siyasətinə malik olmasını tələb edir. Təşkilatlar və şirkətlər risklər strategiyasında risklərdən qorunma, maliyyə təhlükəsizliyi, tədbirlərini təməl götürülməlidir. Qeyd olunan tədbirlərdə risklərdən müdafiə, onların təsirinin azaldılması, risklərin idarə olunması məsələlərinə fokuslanılmalıdır. Bu tədbirlər risklərin ən aza endirilməsinə xidmət edir. Risklərin maksimum və minimum həcmi hər daim itirilmiş pul vəsaitinin və ya əmlakın həcmi ilə müəyyənləşir. Lakin paralel olaraq burada mənəvi məsələləri də nəzərdə saxlamaq lazımdır. Maliyyə riskləri siyasətində əldə olunmamış vəsaitlərin, dağılmış əmlakın yerinin bərpası mənbələri də təyin edilməli və mümkün qədər öncədən belə bir mənbə rezervi nəzərdə saxlanmalıdır.

Risklərin əvvəlcədən, operativ analizinin təməl məqsədi onun nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Fərqli tip təsərrüfat subyektlərində fəaliyyət formaları üzrə seçilən ölçüyəgəlməz sayda əsas, əlavə risklərdən istifadə olunduğu səbəbilə, onların nəticələrinin analizində də başqa metodlardan istifadə edilir. Nəticədə, risklərin nəticələrinin öncədən və də sonradan analizində bir çox tədqiqat metodlarından istifadə edilir. Bu metodları konkret araşdırmadan hansı maliyyə riskinin hansı metodlarla qiymətləndirilməsinin və konkret göstəricilərin əldə olunması mümkün

deyil. Bazar iqtisadiyyatı mühitində bir çox sayda maliyyə əməliyyatları olduqca önəmli risklərlə əlaqəlidir. Onlar həm əməliyyata başlamazdan öncə, eyni zamanda əməliyyatın icrası mərhələlərində maliyyə riski səviyyəsinin qiymətləndirilməsini, həcmnin təyin olunmasını tələb edir.

Riskin dərəcəsi zərərin başlanması və paralel olaraq itkinin baş verməsi miqdarına dair analizin nəticəsidir. Təşəbbüskarın riski qoyulan sərmayədən gözlənilən minimal və maksimal mənfəətin miqdarının subyektiv ehtimalı qismində kəmiyyət aspektindən xarakterizə edir. Bu hesablamada minimum və maksimum mənfəətlər arasında amplitud çox olduqca riskin həddi də bir o qədər yüksək olur.

2008-ci il maliyyə böhranından sonra müəssisələr və firmalar öz risklərin idarəçiliyi mədəniyyətlərinin yenidən təhlil etməyə və öz sahibkarlıq proseslərində radikal transformasiyalar etməyə başladılar. Bu situasiya, balanslarını, adətən, müştəri depozitləri formasında olan təməl borclar kapitallaşdırdığı, banklara daha ağır oldu (Karacal M., Baklacı H.F., (2010) səh. 47.).

Ümumiyyətcə, maliyyə risklərinin idarə olunması bəzi firmalarda mənfəətin riskə nisbətinin optimizasiyası üzərində qurulan özəl bir sferadır. Digər sözlə, müəssisə tərəfindən istənilən və yaxud perspektiv mənfəətin səviyyəsinə bağlı olaraq, risk mümkün olduqca ən azı endirilməlidir. Özəl hallarda, ailələr, əsasən, böyük maliyyə risklərini pensiya fondlarından mümkün formada yayındıraraq, ayrı-ayrı tip aktivlərə sərmayə qoyuluşları edirlər. Belə aktivlərin formaları sırasında kiçik kapitallı aksiyalar ilə nisbətə, böyük kapitallı aksiyalara əsas üstünlük verilməsi və yaxud, elə sahəvi müxtəlifliklər ki, misal üçün, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyata malik ölkələrə nəzərən, daha artıq inkişaf etmiş iqtisadiyyata sahib dövlətlərə sərmayə qoyuluşu edən fondların adlarını qeyd etmək olar. Bundan başqa, fərqli şəxslər özlərinin neft-qaz səhmlərinə və texnologiyadan qazanılan faizlərə və yaxud istehsalata sərmayə qoyuluşu edəcəklərini təyin edə bilirlər. Ümumiyyətcə, sərmayədar nə qədər progressiv olarsa, onun gözlənilən risklərin dərəcəsinin artırılmasına müvafiq əldə edə biləcəyi mənfəət o qədər yuxarı olur.

Ölkəmizdə məşğul oluna biləcək yeganə daimi sənaye tipi neft-qaz sənayesidir. Neft ehtiyatlarının əldə olunması, iri məbləğdə valyuta vəsaitlərinin xərclənməsini tələb edən, geniş sərmayə tutumlu prosesdir ki, bu proses də iri həcmli maliyyə zərərləri riskinə düşər bilər. Bu halda, neft-qaz müəssisəsi, daha çox gerçəkləşdirilə biləcək mənfəət qazanmaq məqsədilə, üzərinə maksimal dərəcədə maliyyə riski götürə bilər.

Təcrübədə risklərin idarə edilməsi, demək olar, bütünlüklə riyazi prosedurdur. Bu sferada istifadə edilən terminlər arasında reqressiya analizi, qutu qrafiki, etibarlılıq intervalları, standart yayınma, paylanmanın sıxlıq funksiyaları, kovariasiya, korrelyasiya, Monte-Karlo modelləşdirmə üsulu və başqa adlarını çəkmək olar (AMEA xəbərləri. İqtisad elmləri seriyası. Bakı. 2018.).

Monte-Karlo modelləşdirmə metodu vasitəsilə, tarixi və proqnozlaşdırılmış datalardan istifadə edərək, misal üçün, kapital qoyuluşunun proqnozlaşdırılan dəyərini və potensial zərərləri əks etdirən, bir əyri yaratmaq imkanı var. 2.1 və 2.2-ci şəkillərdə təsvir olunduğu kimi, əyrinin piki modelləşdirmə zamanı ərsəyə gələn orta və yaxud proqnozlaşdırılan dəyəri göstərir (Əlavə səh.70). Bununla, demək mümkündür ki, 2.1-ci şəklə görə gözlənilən mənfəət 5.7 milyon manatdır və biz 68,27 % əminlik ki, qazanacağımız gəlir 4 milyon manatdan aşağı olmayacaq. Ancaq 2.2 -ci şəkil göstərir ki bizə, baxmayaraq ki, bizim proqnozlaşdırdığımız gəlir yenə də 5.7. milyon manatdır, biz 68,27 % əminlik ki, qazanacağımız gəlir 2 milyon manatdan az olmayacaqdır. Bizim etdiyimiz bu təhlil nəticəsində müəyyənləşir ki, investisiya qoyuluşunun mənfəətinin maliyyə riskinə nisbəti, bütün digər şərtlər sabit qaldıqda, 2.2-ci şəkil ilə müqayisədə, 2.1-ci şəkildə daha effektiv təmsil edilmişdir.

Təcrübə nümayiş etdirir ki, çox vaxt firma, önəmli mənfəətə sahib olmaqla, paralel olaraq həmişə bir sıra faktorların – həmçinin debitor və kreditor borclarının idarəçiliyi strategiyası, onun rezervlərinin vəziyyəti, hesablama siyasəti, istehsal dövrünün xarakteristikaları, istehsalın sahəvi və mövsümi xarakteristikaları ilə şərtlənmiş likvid vəsaitlərin çatışmamazlığı hiss olunur. Valyuta axınlarının bölgüsü uçotunu aparmaq məqsədilə vaxtaşırı uçot əmsalının təyin olunması üsulunu

təkmilləşdirmək, yəni, bütöv nağd valyuta axınlarını ilkin zaman anına gətirmək daha doğru olacaqdır. Ancaq hətta belə bir konsepsiyada uçot koifsentü üsulu investisiya proqramının effektivliyinin qiymətləndirilməsi üzrə yalnız birinci yaxınlaşmanı gətirə bilər. Modern şərhdə geri qaytarma müddəti ehtiyatların xərclənməsindən başlayaraq vacib ilkin valyuta xərclərinin ödənilməsinə şərait yaradan bu xərclər miqyasında nağd pul mədaxilinin olması üçün vacib olan vaxtı göstərir. Geri qaytarma müddətinin uçotu metodunun məzmun baxımından iki problemi mövcuddur. Birincisi, proyektin geri qaytarma müddətindən sonra qazanılan nağd valyuta axınlarını nəzərə almır; ikincisi isə, geri qaytarma müddətinə qədərki pul mədaxil vaxtları arasındakı fərqi nəzərə almır. İkinci problemi modifikasiya üsulu ilə investisiyanın geri qaytarma uçot koifsentinin hesablanması üsulunun analogi modifikasiyası ilə həll etmək olar. Daha sonra sərmayənin valyuta mədaxilinin xalis cari dəyəri və daxili gəlirlilik norması üsullarına baxaq. Bu üsulların hər ikisi valyuta girişlərinin və xərclərinin birinci vaxt anına gətirilməsinə əsaslanır. Yəni ki, baxılan konsepsiyalar üzrə çıxış nöqtəsi zaman faktorudur. Məşhur aksiomda qeyd olunur ki, bu gün qazanılan pul, mücərrəd ifadə ilə perspektivdə əldə ediləcək həmin puldan daha dəyərlidir. Xalis cari dəyər (XCD) Valyuta daxilolmalarının diskont nisbəti ilə sərmayələrin reallaşdırılmasının başlanğıc anına gətirilmiş dəyəri ilə valyuta xərclərinin diskont olubnmuş dəyəri arasındakı fərqlilikdir. Sərmayələrin daxili gəlirlilik norması (DGN), xalis cari dəyərin sıfır qiymət aldığı diskont nisbətidir. Sərmayə layihələri üzərində işin təcrübəsi, projektlərin daxili gəlirlilik normasının (DGN) qiymətləndirilməsi üsulunun xalis cəfəri dəyər (XCD) üsulunun qiymətləndirilməsi ilə nisbətdə bir sıra problemlərinin olduğunu ortaya çıxardı. Birincisi, bu iki üsul arasındakı “qarşıdurma” sərmayənin reallaşdırılmasından qazanılan gəlirlərin vəsaitlərə yenidən sərmayələşdirilməsi dərəcəsinin həcmi haqqında fərqli fikirlər səbəbilə yaranır. DGN üsuluna görə vəsaitlər sərmayə proqramının gerçəkləşdirilməsinin bütöv dövrü boyunca DGN-a bərabər dərəcəylə yenidən sərmayələşdirilirlər. XCD metoduna müvafiq olaraq yenidən sərmayələşdirmə diskont etmə koifsenrə kimi istifadə olunan vacib minimum gəlir normasına bərabər səviyyə ilə reallaşdırılır.

Bununla bağlı olaraq, bizim fikrimizə əsasən, xalis carı dəyər daha əsaslandırılmışdır. DGN metodunun XCD metodu ilə nisbətdə başqa bir problemi ondan ibarətdir ki, DGN metodu sərmayələşdirmə məşəbə kimi amili nəzərə almır. Bu faktor nəzərə alınmadan 100 milyon AZN sərmayədən 100%-lik mənfəət qazanılması həmişə 500 milyon AZN 50% mənfəətli sərmayədən üstün tutulacaqdır. Bu halda yalnız XCD üsulu üstünlük vermədə doğru əlaqə yaradır. Və nəhayət, DGN üsulunu geniş tətbiqinə maneçilik törədən digər bir problem – DGN-nın müəyyənləşdirilməsi məqsədilə çıxış nöqtəsi qismində xidmət edən çoxlu bərabərləşdirmə qərarlarının varlığı ilə əlaqəlidir. Belə bir vəziyyət proyektə olan sərmayə qoyuluşunun birdəfəlik xüsusiyyət daşımaması, əsasən inflyasiya mühitində sərmayələrə spesifik olan müəyyən zamanlara bölgüsü və pul mədaxilləri ilə növbələşməsi vaxtı özünə yer edə bilər. Bu halda DGN üsulunda modifikasiya etmək kifayət dərəcədə mürəkkəb məsələdir. Bununla birlikdə, DGN üsulunun interpretasiyası xüsusən sərmayənin maliyyə təminatında pay əsasına görə çıxış edən sərmayədarlar üçün vacib olan sərmayələşdirilən kapitalın istifadə edilməsinin effektivliyi təhlili rəkursundan kifayət qədər sadədir.

2006-cı ildən risklərin problemlərinin idarə olunması sferası öncə Azərbaycanın Mərkəzi Bankı tərəfindən reallaşdırılmağa başladı. Baxmayaraq ki, kifayət dərəcədə intriqalı bir sfera idi, lakin bütün bunlar o dərəcədə də ciddi qəbul olunmurdu. Lakin 2008-ci il maliyyə böhranından sonra, Mərkəzi Bank maliyyə risklərin idarə edilməsinə daha çox önəm vermək məqsədilə təkan oldu və bank və maliyyə qurumlarından tələb etdi ki, öz təşkilati strukturlarını transformasiya edərək, risklərin idarə edilməsi şöbəsini formalaşdırsınlar. Azərbaycan Risk Profesiionalları Assosiasiyası (ARPA) təsis edildi ki, riskə qarşı tolerant rəftarı uyğun qaydada istiqamətləndirməyə yardım etmək məqsədilə, institusional tələbləri reallaşdıraraq, bu sektora ən qabaqcıl praktika və kamillik gətirsin.

Maliyyə böhranı dünya səviyyəsinə yetişdikdən sonra bu sferada hansı işlər aparılıb? İnkişaf qurumları risklərin idarə olunması funksiyası ilə əlaqəli tərəfdaş banklara böyük töhvə etmişlər. Professional ekspertlər müəssisə işçilərinə qaydaları, qərar qəbulu prosedurlarını, risklərin idarə olunması mexanizmini öyrətmək

məqsədilə öz biliklərindən istifadə etmişlər. İnstitusional davranışı uyğun qaydada yönləndirmək məqsədilə risklərin idarə edilməsi komitələri formalaşdırılmışdır.

Maliyyə böhranının spesifikasiyasına və yaranan birbaşa tələbata görə, ölkədə risklərin idarə olunması funksiyasını daşıyan ən iri idarələr banklarda formalaşmışdır. Başqa sahələrdəki risklərin idarə olunması, hələ başlanğıc səviyyədədir. ARDNŞ risklərin idarə edilməsi funksiyasını formalaşdırmışdır, sığorta şirkətlərində isə tənzimədi orqanlar yenidən yaranıb. Risklərin idarə olunması üzrə idarələr başqa şirkətlərdə də ərsəyə gəlmiş və hətta telekommunikasiya sahəsinə yetişmişdir.

Bu konsepsiya qeyd edilən bölgədə kifayət dərəcədə təzə olduğundan, yerli kadrların bu sferada praktikasi çox məhduddur və bu praktikanın da böyük hissəsi, nəzəri biliklərə söykənir. Bu sektorda ən güclü qabiliyyətlər kredit işçilərində mövcud olur, çünki onlar, bankçılıq sahəsində vacib cəhət olan kredit riskini yaxşı təhlil edə bilirlər. Qeyd olunan sahə üzərində köklənmənin və yeni qaydaların təsisində nəticəsində banklarda və müəssisələrdə yaranan yeni rol və vəzifələr üzrə seçilən namizədlər içində də, adətən, məhz elə kredit personalı olur.

Risklərin idarə olunması praktikasi, hazırda var olan kredit riski mədəniyyətini modifikasiya etmək üçün bu sektorun bütün cəhətləri özündə cəmləyən, daha dolğun və effektiv strukturun təmin olunması üçün genişlənməlidir. Biz, sənayenin fərqli sektorları ilə məşğul olan müəssisələri, həmçinin, yerli universal neft-qaz və tikinti sektorlarını önəmli üstünlüklərlə təmin edə biləcək geniş bir bazar görürük. Təcrübi aspektdən, ilkin mərhələdə risklərin idarə olunmasının faydalı aspektlərini anlamaq, əsasən, sadə deyil. Bu problem, qeyd olunan faydalı aspektləri düzgün və aydın tərzdə maraqlı tərəflərlə əlaqələndirəcək risk peşəkarlarının diqqət mərkəzində olmalıdır.

Azərbaycanda informasiyanın qazanılması imkanlarında maneələr mövcuddur ki, bu da müəyyən həddə sənayenin inkişafına mane olur. Tənzim edici orqanlar, assosiasiyalar, inkişaf qurumları və s. maraqlı tərəflər gizli informasiyanın mübadiləsi metodlarının yaxşılaşdırılmasına özəl diqqət göstərməlidirlər. Məlumatın açıqlanmasının cəmiyyətə ətraflı halda təqdim edilməsinə gərək yoxdur,

daha çox əməliyyat prosesinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dəstək məqsədilə informasiyanın xülasəsinin təqdim olunması kifayətdir. Bununla da, Azərbaycan risklərin idarə olunması kimi mürekkəb və çətin sahədə bir sıra nailiyyətlər qazanmış və irəliləyiş əldə etmişdir. Bir çox digər işlər isə hələ də həll olunmalıdır.

III Fəsil. Sahibkarlıq mühitində maliyyə risklərinin idarəedilməsi və təkmilləşdirmə perspektivləri

3.1 Bazar iqtisadiyyatı mühitində risklərin sığorta edilməsi.

Müasir dövrdə sığorta xidmətləri sferasında maliyyə riskləri bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə maliyyə bazarının özəyini təşkil edir. Sığorta sferasının subyektləri bazarın hər hansı bir fərqli sektorlarında aparılan təcrübi fəaliyyətlərin dolayısı üsulla da olsa iştirakçıları kimi çıxış edirlər. Sığorta prosesinin predmeti sahibkarlığın, başqa işgüzar fəaliyyətin olabiləcək xüsusiyyətiylə və biznesin subyektlərinin hədəflənən məqsədə çatmaq və işgüzar motivləri təmin etmək naminə fərqli risklərə getmək vacibliyyətinin olmasıyla şərtlənir. Risklərin icbariliyi və hədəflənən məqsədə çatmağa təminatın olmaması biznesin bütöv subyektlərini öz işgüzar proseslərini təmin edərkən ehtimal olunan risklərin analizi və proqnozlaşdırılmasını, paralel olaraq risklərdən qorunmanı öncədən nəzərə alsın. Risklərdən gələ biləcək mümkün itkinin ödənilməsi üçün maliyyə təminatı almaq və itkini qarşılığını ödəmək arzusu özəl maliyyə prosesinin tələbin 2 tərəfi adlanır ki, bu da sığorta xidmətləri adlanır (Xankişiyev B. (2006)).

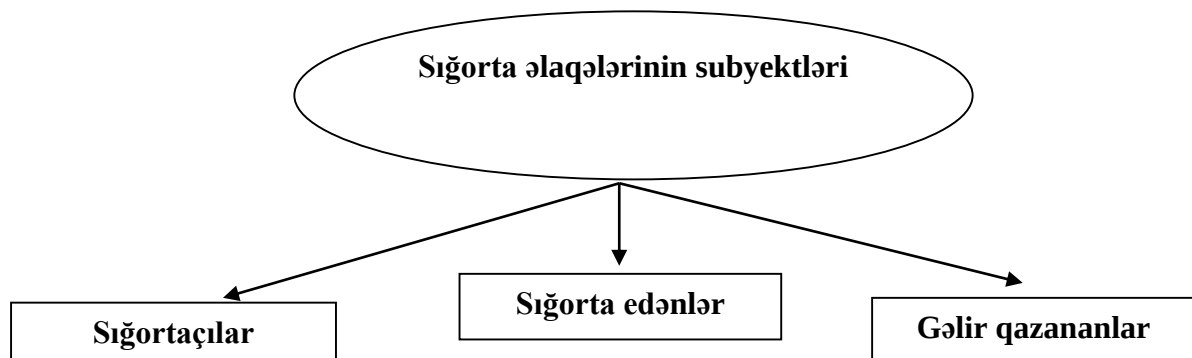
Sığorta biznesi 2 qrup subyektlərin, hər hasnı işdə risklərdən müdafiəni və həmin risklərdən gələ biləcək itkinin kompensasiyanı nəzərə almaq istəyənlərin hər birinin və eləcə də sığorta xidmətlərinə ödəniş imkanlı tələbi reallaşdırmaq vəziyyətindəki maliyyə biznesi subyektlərinin qarşılıq fəaliyyətlərini ehtiva edir. Sığorta biznesinin cari subyektləri, hüquqi və fiziki şəxslər üzrə sığorta xidmətlərinin təklifini edən sahibkarlardır.

Sığorta müəssisələrinin maliyyə fəaliyyəti müştərilərinin sığortalanması istiqamətində fəaliyyəti ehtiva edir. Sığortalanma dedikdə, öncədən danışılmış hadisə baş tutduğu təqdirdə hüquqi və fiziki şəxslərin sığorta maraqlarının qorunması üzrə əlaqələr sistemi anlaşılır. Müştərilərin motivləri, hüquqi və fiziki şəxslərin icbari və könüllü ödəmələrindən ərsəyə gələn sığorta fondlarının vəsaiti hesabına gerçəkləşirilir.

Sığortalanmanı gerçəkləşdirən və ona görə sazişə müvafiq şəkildə sığorta edənə çatacaq haqqı verən, sığorta əlaqələrinin subyektləri sığortaçılardır. Sığorta

halı baş tutarkən yaranan itkinin sığortalılara ödənilməsini özünə borc qismində götürən sığorta əlaqələrinin qrup subyektləri isə sığorta edənlər adlanırlar.

Sxem 4. Sığorta əlaqələrinin subyektləri

Mənbə: Xankişiyev B. (2006) "Sığorta fəaliyyətinin əsasları", Bakı

Üçüncü şəxslər çox vaxt gəlir qazananlar olur. Bunlar sığorta məbləği əldə edən, ancaq sığortaçı və sığortaedən tərəf qismində çıxış etməyən şəxslərdir. Gəlir qazanan şəxslərin adı sığorta razılaşmasında göstərilə bilər, amma o həmdə öhdəlik daşıyacaq çünki, əgər bu baş tutmadıqda, gəlir qazanan qanunla vəərəsə hesab edilir. Sığorta müəssisəsi, sığortaçı razılaşma olarkən öz aralarında saziş imzalayırlar. Sığorta sazişi – qarşılıqlı olan ikitərəfli razılaşmadır ki, sığortaedən sığorta hadisəsi olduqda sığortaçıya və yaxud gəlirgötürənə sığorta hadisəsi vaxtı sığorta təminatırını ödəməyi, sığortaçı da sığorta haqını müəyyən bir müddətdə ödəmək haqqını öz üzərlərinə öhdəlik kimi götürürlər.

Sığortalayan və sığortaçı sığorta növü, sığorta məbləğinin həcmi barəsində öz aralarında razılıq əldə edirlər, hansında ki, dəqiq riskə əsasən sığorta ödəmələrinin həcmi valyuta formasında təyin edilir. Saziş imzalandıqdan sonra, sığortaçı sığortalayandan sığorta polisini əldə edir. Bu sənədin mövcudluğu sığorta sazişinin baş tutmasını təsdiqləyir. Sığorta polisi bu sazişin obyektı və parametrləri barəsində olan məlumatları özündə nümayiş etdirir.

Sığorta fondunun təsisində, artırılmasında yaxından çıxış edən biznes subyektləri, hadisə həyata keçən zaman sazişdə qeyd olunan sığorta məbləği həcmində ödənişlər alırlar.

Sığorta sazişində qeyd olunan sığorta məbləğinin həcminə adekvat olaraq sığortahaqqı, yəni sığorta hadisəsi vaxtı dəyən ziyan qarşılığında götürdüyü öhdəliyə

əsasən sığortaçının sığortalayana ödədiyi məbləğ təyin olunur.

Könüllü sığortada sığorta haqqı şirkətin ixtisaslı heyəti tərəfindən hazırlanmış tariflər indeksində kalkulyasiya olur və sığorta fondunun xidmətlərini risk etməyəcək məbləğ adlanır.

Hal-hazırda, sığorta sazişləri bir birindən ən təməl predmetinə əsasən fərqlənilir, halbuki, sığorta sferalarının nəzdində yerləşirlər. Sığortanın təsnifatlanması belədir: şəxsi sığorta, mülki məsuliyyət sığortası və əmlak sığortası. Bunlarda özləri fərqli tiplərdən ibarətdir (Məmmədov M. H., Şahbazov K. A., Həsənov H. S. (2007).).

Şəxsi sığorta. İnsanların sağlamlığı, həyatı, şəxsi gəliri, əmək qabiliyyətliyi ilə əlaqəli onların əmlak motivlərinin sığorta qorumasını təmin edən sığorta sferası ehtiva edilir. Fiziki şəxslərin şəxsi sığortalanmasının ən mühüm tipi tibbi sığortadır.

Mülki məsuliyyət sığortalının xətası ucbatından kənar 3-cü şəxsə dəymiş zərərin sığortaçı tərəfindən ödənilməsini gerçəkləşdirən sığorta sferası anlaşılar. Sığortanın bu sferasında sığorta sazişinin obyektlərini sığortaçının öz əmlak və şəxsi motivi, həmçinin biznesin başqa subyektlərinin işgüzar motivləri də təşkil edir, hansıki anlaşmanın gerçəkləşdirilməsi prosesində səhv hərəkət, ya da hərəkətsizlik zamanı ziyan dəyə bilər.

Əmlak sığortası, sığortaçıya və sığortalaya əmlakın mülkiyyətçiliyi, istifadə olunması və sərəncam verməsi ilə əlaqəli əmlak motivlərinin sığorta qorumasını təmin edən bölmələr anlaşılar.

Dünya praktikasında sığorta biznesi könüllü və icbari (məcburi) formalarda tərəqqi etdirilir və bunun bir nəticəsi olaraq da, məcburi və könüllü sığortanın obyektləri fərqlənir. Məcburi sığortalanmaya vətəndaşların sağlamlığı, həyatı növləri aiddir. Başqa qalan obyektlər könüllü sığortalanma sahəsinə aid oluna bilər.

Azərbaycan Respublikasında 01.01.2018 ci il tarixində olan rəsmi statistikaya əsasən 27 sığorta təşkilatı və 7 broker kontorlu fəaliyyət göstərməkdədir. Sığorta təşkilatlarının 25-i milli sığortaşılar və ikisi isə birgə sığortaçılar, həmçinin Azərbaycan - Türkiyə (1), Azərbaycan - İspaniya (1) təşkil edir (www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.).

Cədvəl 5. Azərbaycanca sığorta haqları(min AZN)

Sığortanın növləri	İllər üzrə	2002	2008	2018
Könüllü sığorta növləri		13040,3	76830,0	286769,5
Həmçinin:				
şəxsi sığorta		1911,3	13120,0	163945,4
əmlak sığortası		8696,1	63720,0	122824,0
İcbari sığorta		2478,4	5730,0	194683,1
Cəm		15518,6	82550,0	481452,7

Mənbə: www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Aparılan iqtisadi analizdən görürük ki ümumi sığorta haqlarının içində könüllü sığorta növlərinin özəl payını faizlərlə ifadə etsək, 2002-ci ildəki 83 faizdən 2008-ci ildə 93,2 faizə yüksəlmiş, 2018-ci ildəysə 59,7 faizə enmiş, icbari sığortanın özəl payı isə əksinə 15 faizdən 40,5 faizə yüksəlmişdir. Könüllü sığorta tiplərinin sığorta haqlarının tərkibində özəl payının azalması əmlak və məcburi sığorta hesabına baş tutmuşdur(www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi).

Sığorta biznesinin aktiv yüksələn tərəqqi səviyyəsi barəsində sığorta haqlarının ÜDM-ə nəzərən nisbəti ümumləşdirici göstəricisi şəffaf təsəvvür formalaşdırır. Ölkə üzrə bu indikator 2002-ci ildəki 3,3 faizdən 2018-ci ildə 4,5 faizə qədər artmışdır(www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.) Lakin bu göstərici başqa ölkələrə nəzərən çox aşağıdadır. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik dövlətlərdə yığılan sığorta haqları ÜDM-in ən az 25 %-i təşkil etməkdədir.

Bazar əlaqələrində olan ölkələrdə sığorta təşkilatlarının yaradılması ölkəmizdə müxtəlif formada gerçəkləşdirilir. Belə ki, səhmdar cəmiyyətləri halında təsis edilir, onların səhmləri istiqraz və fond birjalarında azad şəkildə alınıb-satılır.

Biznesin ən mühüm sferası olan sahibkarlıq fəaliyyətinin dinamik tərəqqisi əmlak sığortasının təzə növünün, sahibkarlıq risklərinin də sığortalanmasına səbəb olmuşdur.

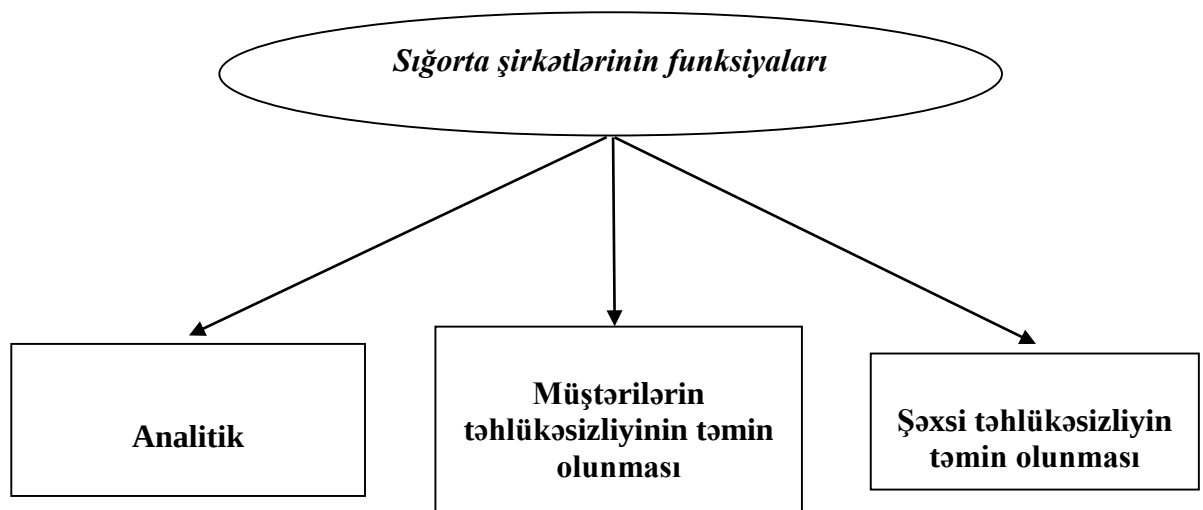
Cədvəl 6. Azərbaycanca sığorta haqlarının sığorta növləri əsasında strukturu (faizlə)

Sığortanın növləri	İllər üzrə	2002	2010	2018
Könüllü sığorta növləri		83,0	93,2	59,7
Həmçinin: şəxsi sığorta		12,4	15,8	34,2
əmlak sığortası		56,1	60,8	25,6
İcbari sığorta		17	6,8	40,3
Cəm		100,0	100,0	100

Mənbə: www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Sığorta şirkəti təməl funksiyaların qısıtlı məcmusunu gerçəkləşdirən iri sahibkarlıq təşkilatıdır.

Sxem 5. Sığorta şirkətinin təməl funksiyaları

Mənbə: Xankişiyev B. (2006) "Sığorta fəaliyyətinin əsasları", Bakı

Yuxarıdakı sxemdə qeyd olunduğu üzrə, Sığorta şirkətinin gerçəkləşdirdiyi funksiyalarına müştərilərin təhlükəsizliyinin təminatı, analitik, o cümlədən şəxsi təhlükəsizliyinin təmin olunması funksiyaları aiddir. Modern mühitdə dünyada sığorta şirkətləri paralel olaraq öz müştərilərinin həm maliyyə konsultantları və həmçinin də onlara dəyən ziyanın kompensatorları, onların qoruyucuları, onların apardıqları sazişlərin təminatçıları, o cümlədən onlara birbaşa nəzarətçilər olmalıdırlar.

Biznes fəaliyyətinin sığortalanması tipləri, sığorta üsullarının adları, sığorta

hadisələrinin nəticələrinə müvafiqdir. Onları biznes prosesinin aşağıdakı mərhələlərinə adekvat şəkildə şərti ayırmaq olar:

Birinci mərhələ kapitalın sərmayələşdirilməsi ilə əlaqəlidir, hansıki dövriyyə vasitələrinə, əsas fondlara, qiymətli kağızlara, elmi-texniki məhsula istiqamətləndirilə bilər. Qoyulan investisiyanın sığorta təminatı sərmayənin, maliyyə təminatının sığortalanmasının yardımı ilə gerçəkləşdirilir.

İkinci mərhələ təşəbbüskarın sığorta qorunmasının dövretməsi təbii fəlakətdən, qəzadan, 3-cü şəxsin qanunsuz hərəkətlərindən və yaxud hərəkətsizliyindən ziyanın kompensasiyasına təminat edən əmlak sığortasının ayrı-ayrı növləri tərəfindən təmin oluna bilər.

Dövretmənin üçüncü mərhələsində ödənişlərin, o cümlədən ixrac kreditlərinin sığortalanması ehtiva olunur.

Biznes fəaliyyətində sığortası gerçəkləşən risklər aşağıdakı meyarlara əsasən təsnifləndirilir (Xankişiyev B. (2006) Bakı.):

I. Nəticənin xüsusiyyətinə bağlı olaraq:

- xalis
- spekulyativ

Xalis risklər, ziyanın ehtimalını ya da situasiyanın zərərsizliyi anlaşılır. Xalis risklərin ən təməl əlaməti ondadır ki, onlar daim təcrübə sahibkar üzrə, eyni zamanda cəmiyyət üzrə itki yaradır.

Spekulyativ risklərə sahibkar üzrə ya zərər, yaxud da mənfəət gətirir.

II. Yaranma sahəsinə əsasən:

- daxili
- xarici

Daxili risklər sahibkarlıq prosesi ilə bilavasitə olaraq əlaqəlidir və onun nəzarəti ndə olur.

Xarici risklər, sahibkarlıq prosesi ilə bilavasitə əlaqəli deyil və onun nəzarəti xaricində, kənarında yerləşir.

III. Müddətinə əsasən:

- qısamüddətli

- daimi

Qısamüddətli risklər qısa dövr ərzində meydana gələ bilər. Buna nümunə kimi, məsələn: yüklərin daşınması və məhsulun anbarlarda saxlanması vaxtı.

Daimi risklər bəzi vəziyyətlər ilə bağlı daim iştirak edirlər. Nümunə kimi şərti şəkildə izah versək: müəssisənin coğrafi mövqeyi və yaxud iqtisadiyyatın ən təməl sahəsinin xarakteristikası.

IV. Baş verməsi təbiətinə bağlı olaraq sahibkar fəaliyyəti prosesində:

- texniki
- siyasi
- kommersiya
- istehsal
- maliyyə və s. risklərlə qarşılaşa bilər;

V. Riskin dərəcəsinə əsasən hansıki:

- mümkün ziyanın riyazi proqnozlaşdırılması
- itki halının baş verməsi ehtimalı

Riskin dərəcəsi proqnozlaşdırılan itki miqyasının sahibkar əmlakının həcminə nisbətindən, o cümlədən həmin itkinin baş tutması ehtimalına bağlıdır.

VI. Riskin obyektı üzrə sahibkarın əsas fondlarına təhlükə edən:

- qeyri-material aktivlərə təhlükə formalaşdıran risk.
- sahibkarlıq riski

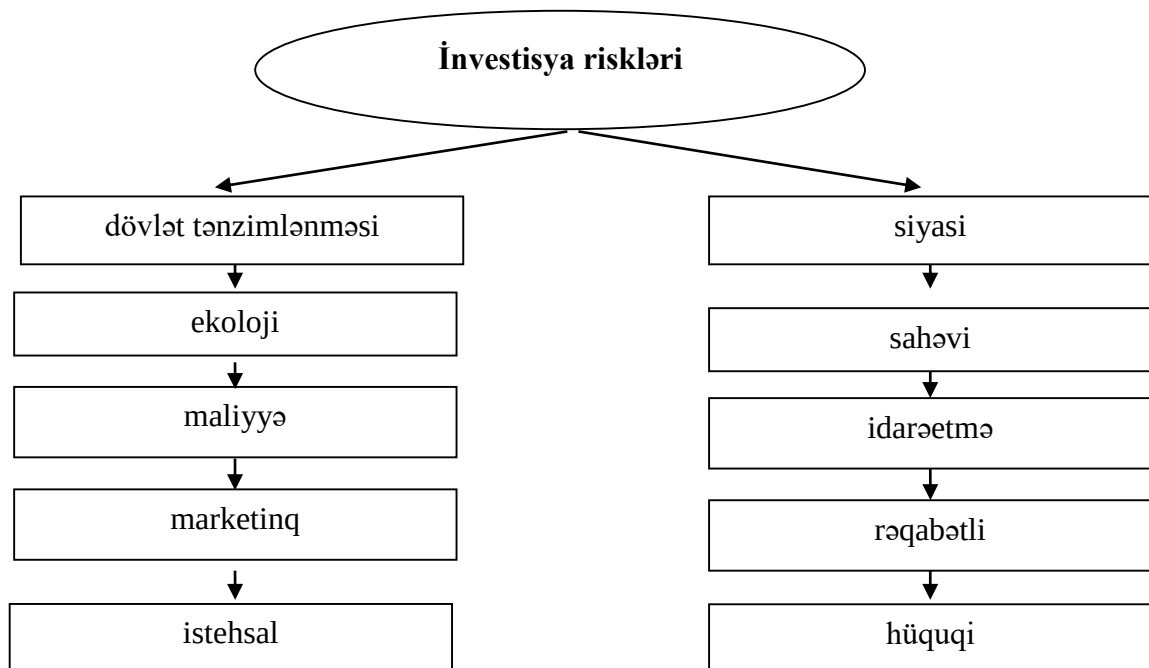
Ölkəmizdə biznes risklərinin sığortalanması o qədər də güclü tərəqqiyə malik olmamışdır. Bunun təməl səbəbi qismində, sığorta bazarının istənilən kimi tərəqqi tapmaması ilə sıx əlaqəlidir.

İnvestisiya fəaliyyəti risklərlə sıx əlaqəlidir. İnvestisiya riskləri, sərmayə qoyuluşundan gözləntilərin tam, və yaxud qismən itməsidir.

İnvestisiya risklərinin sığortalanması paralel olaraq da sığortanın 3 təməl hissəsinə aid edilir (Müslümov S. Y., Kazımov R. N. (2011)):

- əmlak sığortası
- şəxsi sığorta
- məsuliyyət sığortası

Sxem 6. İnvestisiya riskləri

Mənbə: Müslümov S. Y., Kazımov R. N. (2011) “Maliyyə təhlili” Bakı.

Risqlərin idarə olunmasının təməl üsulları riskin minimalizasiyası, riskdən imtina, riskin qəbul edilməsi, riskin verilməsi üsullarına bölünür. İnvestisiya risklərinin idarə olunması hüquqi, idarəetmə və maliyyə alətlərini aid etməklə göstərilən üsullardan biri, və yaxud bir neçəsi ilə gerçəkləşdirə bilər. İnvestisiya risklərinin idarə olunmasının səmərəli üsullarından ən birincisi də elə sığortadır.

İnvestisiya risklərinin sığortalanması öz həyatını, obyektləri və sağlamlığının müdafiəsini, əmlakın mülkiyyətçiliyi və sərəncam verilməsiylə əlaqəli, hüquqi və fiziki şəxslərin sığorta motivləri, sahibkarlıq, sərmayə fəaliyyətinin həyata keçməsi prosesində 3-cü şəxslər qarşısında məsuliyyəti, o cümlədən əmlak motivləri təşkil olunur. Sığortanın predmetiysə müxtəlif situasiyalardan sərmayə fəaliyyətidir. Sərmayə layihəsinin sığortalanmasının ən təməl problemləri aşağıdakılardır:

- düzgün təşkil edildikcə çətin layihələrin realizasiyası və maliyyələşdirməsi risklərinin sığorta edilməsi. Sığorta fəaliyyəti lisenziyalaşdırılır. Lisenziya əldə etçək məqsədlə, xüsusən investisiya layihələrinin gerçəkləşdirilməsi sənədlərin hazırlanması və maliyyələşdirilməsiylə əlaqəli sığorta bazarının təzə mərhələsini mənimsəyən zaman sığorta şirkətləri üçün kifayət qədər mürəkkəbdir (Müslümov S. Y., Kazımov R. N. (2011));

- layihələrin həyata keçməsinin həqiqi mövcud təcrübəsini obyektiv dəyərləndirilməsiylə əlaqəli çətinliklər;
- investisiya layihələrinin reallaşması və maliyyələşdirilməsi risklərinin sığorta edilməsi.

Sığorta biznesində aktuarların çıxışı çox əhəmiyyətlidir. O, sığortaçıya etdiyi xidmətin maya dəyərini təyin etməyə imkan yaradır, o cümlədən onun yardımıyla sığorta şirkətinin fəaliyyətində iqtisadi, maliyyə və təşkilati uğurların, və ya mənfi hallarının səbəblərinin hərtərəfli şəkildə analizi və aydınlaşması məqsədilə şərait yaradılır. Aktuarlı hesablama müqavilələri üzrə sığorta haqlarının məbləğini təmin etməyə gətirib çıxarır. Bu sığorta haqlarının həcmi sığorta edən tərəfindən qəbul olunan riskin ölçülməsini özündə ehtiva edir.

3.2 Müəssisələrdə risk menecmentinin təkmilləşdirilməsi və maliyyə resurslarından səmərəli istifadəsinin əsas istiqamətləri

Risqlərin idarə olunmasına ümumi şəkildə yanaşma təşəbbüskar üçün var olan cari ehtiyatlardan daha effektiv formada istifadə etməyə, biznes prosesini yaxşılaşdırmağa, məsuliyyəti paylaşmağa və riskin effektindən qorunmaq məqsədilə təhlükəsizliyini təmin etməyə mühit yaradır. Risklərin idarə edilməsi biznes prosesinə effektinin zəifləməsi ilə kompleks formada tədbirlərin işlənərək hazırlanması və gerçəkləşdirilməsini planlaşdırır. Sahibkar üzərinə alacaq riski analiz edərkən, riskin ehtimal olan nəticələrinin maliyyə təminatı proqramının yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli vacub ehtiyatların mövcudluğundan çıxış edir və yaxşı vəziyyətdə müəssisənin məqsədinin gerçəkləşdirilməsinə şərait yaratmaq məqsədilə bizneslə əlaqəli tərəfdaşların maliyyə riskinə yanaşmasını nəzərinde saxlamağa cəh göstərir.

Yol verilən risk səviyyəsi, istehsalın həcmi, əsas fondların ölçüsü, rentabellik həddi və s. kimi parametrlərin nəzərə alınması ilə müəyyənləşdirilir. Əlavə qismində demək olar ki, firma nə qədər çox kapitalla malikdirsə, o, maliyyə riskinə qarşı daha az həssaslıq göstərir və sahibkar riskli situasiyalarda daha cəsarətli addım ata bilir.

Risqlərin minimalizasiyası bazar əlaqələri mühitində şirkət və müəssisələrdə

biznes planının işlənilib yığılması, o cümlədən də proqnozlara çox bağlıdır. Proqnozlaşma və planlaşma firmanın həcmindən, onun mülkiyyət formasının təşkilati, hüquqi olmasından əlaqəli olmayaraq firmaların işgüzar fəaliyyətinin tərkib bəndidir.

Biznes plan hər hansı mühitə adekvat olaraq, biznesin genişlənməsi potensiallarının analizini geniş aspektdə əhatəliyin. Biznes plan imkanlardan effektiv formada istifadə edilməsinə və o cümlədən də mövcud sferada potensial risklərin həddini aşağı salmaqla əlaqəli dəqiq təkliflər hazırlanmasına zəmin yaradır. Vacib kalkulyasiyalara sahib dəqiq milli biznes planı, sahibkara öz biznes prosesini genişləndirməyə, ola biləcək transformasiyaları, həmçinin perspektiv problemləri öncədən görməyə, əməliyyatları nəzarətdə saxlamağa, valyuta ehtiyatlarının rezervini təyin etməyə, prosesin proqnozlaşdırılan müvəffəqiyyətini qiymətləndirməyə yardım edir. Biznes planın tam şəkildə işlənilib hazırlanması, proyektin genişlənməsi elmi proqnozlaşdırma ilə müşayiət olunur.

Rezer valyuta ehtiyatlarının ərsəyə gətirilməsi, planlaşdırılmamış xərclərin örtülməsinə xidmət edir. Pul ehtiyatlarının təkmilləşdirilməsi mümkün riskləri aşağıdakı nisbətin təyin edilməsini diqqətdə saxlayır. Elə bu səbəbdən də layihələrin realizasiyası vaxtı çatışmazlıqların transformasiyasına öz effektini göstərir. Burada ən mühüm problemlərdən biri maliyyə risklərinin nəticələrinin dəyərləndirilməsidir. Planlaşdırılmayan xərclərin istiqamətləndirilməsi yaradılan resursların məbləğinə bağlıdır. Yaradılmış resursun həcmi azlıq təşkil etdiyi zaman, yəni onların israfı, artıq vəsaitlərin xərclənmə halı baş tutur.

Var olan problem nə qədər anlaşılan olarsa, yaxşı analiz edilərsə, onda sahibkarlar fəaliyyətə başladıqda problemin həlli ilə bağlı daha doğru qərarlar qəbul etməklə risklərin həddini aşağı salmış olarlar. Ən adekvat, effektiv biznes plan sərmayədarla və tərəfdarlarla razılaşdırılıb hazırlanan məsələləri özündə əks elətdirir. Bu isə aşağıda sadlananlardan ibarətdir (Abbasov A. B. (2010) səh 32.):

- planlaşdırılan fəaliyyət bölmələri həqiqəti əks etdirirmi? O cümlədən kifayət güvənli və səlahiyyətli dirimi?
- fəaliyyətin realizasiyası məqsədilə tələb edilən texniki baza yetərinə

təkmilləşibmi?

- istehsal ediləcək məhsula, həmçinin göstəriləcək xidmətə əsasən tələb hansı müddət üçün davam edəcək?

- daxili və xarici oxşar məhsullara olan tələbat eləcədə qiymət tempi hansı həddədir?

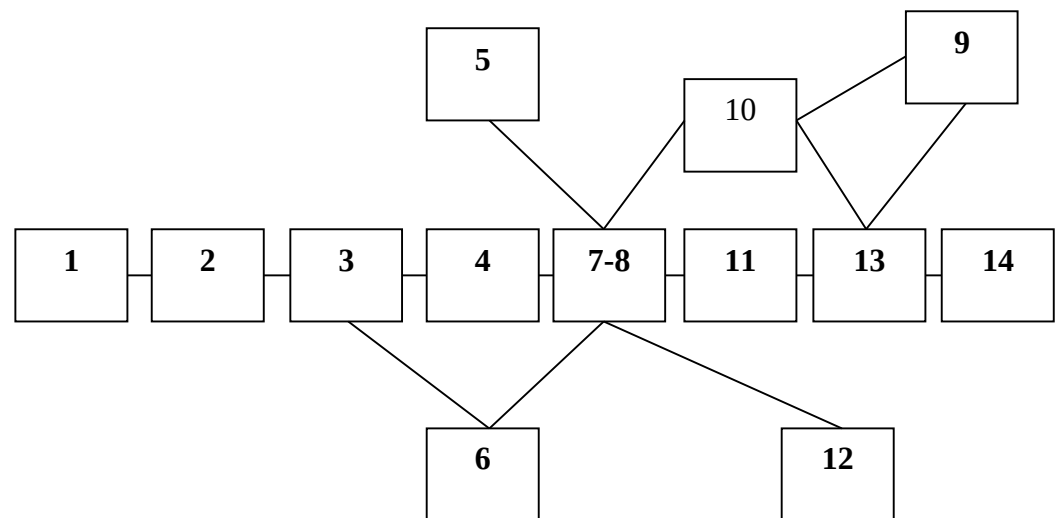
Yuxarıda qeyd edilən kalkulyasiyalar biznes planın iqtisadi aspektdən ən adekvat variantının seçilməsi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Optimum, effektiv variantda tərtib edilmiş biznes plan, düşünülmüş gəlirlərin qazanılmasının ehtimallıq dərəcəsini da yüksəldir.

Əgər biznes planın tərtibatında sahibkarın özü şəxsən çıxış edirsə, o halda planda düşünülmüş mərhələlər riskin azaldılmasına daha çox efektini göstərməlidir. Çünki, təşəbbüskarın özü tərəfindən növbəti bu tip fəaliyyət prosesi modelləşdirilir, biznes planın tərtibi hər bir mərhələ üçün yoxlanılır, qarşıya qoyulmuş məqsəd, vəzifələrə çatmaq üçün planlanan və planlaşdırılmayan maliyyə risklərinin mövcudluğu araşdırılır, xərclərin ən son nəticələrinin hesabı aparılır.

Biznes plan olduqca çətin sənəd olaraq vahid bir struktura sahibdir. Bu sənəddə sahibkarın imkanı, sahibkarın düşüncələrinin izahatı, biznes daxili, xarici şəraitin təhlili, firmanın tərəqqi tempi haqqında indikatorlar əks olunmaqdadır. Sahibkarın biznes prosesdə qarşılaya biləcəyi hər tip maneələri, təhlükələri aşkar edərək onların həll üsullarını özündə əks göstərməli olan biznes planın ən təməl xarakteristikalarından biri bazarın tələblərinə adekvat, lazımlı resursların əldə edilməsi imkanlarını nəzərdə saxlamaqla sahibkarlıq prosesini yaxın perspektiv dövrlərə planlamaqdır.

Biznes planın, sahibkarlıq riskinin azaldılmasına effekti o zaman təməlli olur ki, biznes plan aid mərhələlər arasında koordinasiya ardıcılıq gözlənilsin. Risklərin azaldılması məqsədiylə hazırlanmış biznes plan 3.4-cü sxemdə göstərilmişdir.

Sxem 7. Risk dərəcələrinin azaldılmasına təsir edən biznes planın işlənilib hazırlanması sxemi

Mənbə: Abbasov A. B. (2010) “Biznesin təşkili və idarə olunması”, Bakı. 311 səh

1 – özəl fəaliyyət növünün, parallel olaraq yeni kommersiya layihələrinin realizasiyası barəsində qərarların qəbul edilməsi

2 – planlanmış layihələrin gerçəkləşdirilməsi üzrə vacib imkanların analizi

3 - iş və xidmət tiplərinin, layihənin məqsədinin müəyyənləşməsi

4 - satış bazarının potensial mərhələlərinin tədqiq edilməsi

5 - satışın ümumi həcmiylə bağlı proqnozların analiz edilməsi

6 - kommersiya, istehsal fəaliyyətinin realizasiyası üçün yerin təyini

7 - istehsal planının işlənilib-hazırlanması

8 - təşkilati planın işlənilib-hazırlanması

9 - marketinq planının işlənilib-hazırlanması

10 - perspektiv kommersiya fəaliyyətinin hüquqi sxeminin hazırlanması

11 - mühasibat uçotunun təşkili ilə əlaqəli məsələlərin həll edilməsi

12 - sığorta məsələlərin həll edilməsi

13 - maliyyə planın hazırlanması

14 - biznes planın xülasə hissəsinin hazırlanması

Biznes planın hazırlanma məqsədləri isə aşağıdakılardır:

- planlanan nəticələrə nail olmağın reallıq səviyyəsini aşkarlamaq;

- mövcud fəaliyyətin yeniləndirilməsi və bu fəaliyyətin yaranmasının məqsədə müvafiqliyini aidiyyatı şəxslərə təqdim etmək;

- yeni fikirlər gerçəkləşmədi üçün tətbiq olunmuş proyektdə göstərilən keyfiyyət, kəmiyyət indikatorlarına malik olmağın mümkün olmasını, sahibkarın partnyotlarına, əməkdaşlarına isbat etmək;

- sərmayələrin cəlbə və xarici bazara çıxış imkanı;

Biznes plan təşəbbüskara problemləri həll etmək məqsədilə aşağıdakı imkanları verir:

- firmanın məqsədyönlü bazarı, konkret fəaliyyət prioritetlərini və bu bazarda müəssisənin rolunu təyin etmək;

- firmanın qısamüddətli və uzunmüddətli hədəflərini müəyyən etmək, onlara çatmaq üçün siyasətini, taktikanı nümayiş etdirmək, həmin siyasətin, taktikanın gerçəkləşdirilməsinə görə məsul şəxslərin müəyyən olunması;

- müəssisənin maliyyə vəziyyətini, qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün cari maliyyə və maddi resurslarının adekvatlığını qiymətləndirmək, biznes-planın realizasiyasında qarşıya çıxacaq maneələri öncədən təxmin etmək.

Biznes plan tərtib etmədən fəaliyyət göstərən sahibkar onun üçün tamamilə gözlənilməz məsələlərlə üzləşərək çox mürəkkəb vəziyyətə düşə bilər, bu da parallel olaraq həmin təşəbbüskarın özü üçün, həmçinin də onun müəssisəsi üçün ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Sahibkarlıq prosesinin planlaşdırılmasının əhəmiyyəti aşağıdakıları ehtiva edə bilər (Abbasov A. B. (2010)):

- sahibkarı öz planını perspektivlərini tədqiq etməyə sövq edir;

- qarşıya qoyulmuş hədəfə çatmaq məqsədilə göstərilən cəhdləri konkret formada əlaqələndirməyə imkan yaradır;

- müəyyən nəzarət tədbirlərinin gerçəkləşdirilməsi üçün müəssisənin fəaliyyət göstərməsini müəyyən edir;

- sahibkara öz məqsədlərini, o cümlədən onlara nail olmaq üsullarını konkretləşdirməyə imkan yaradır;

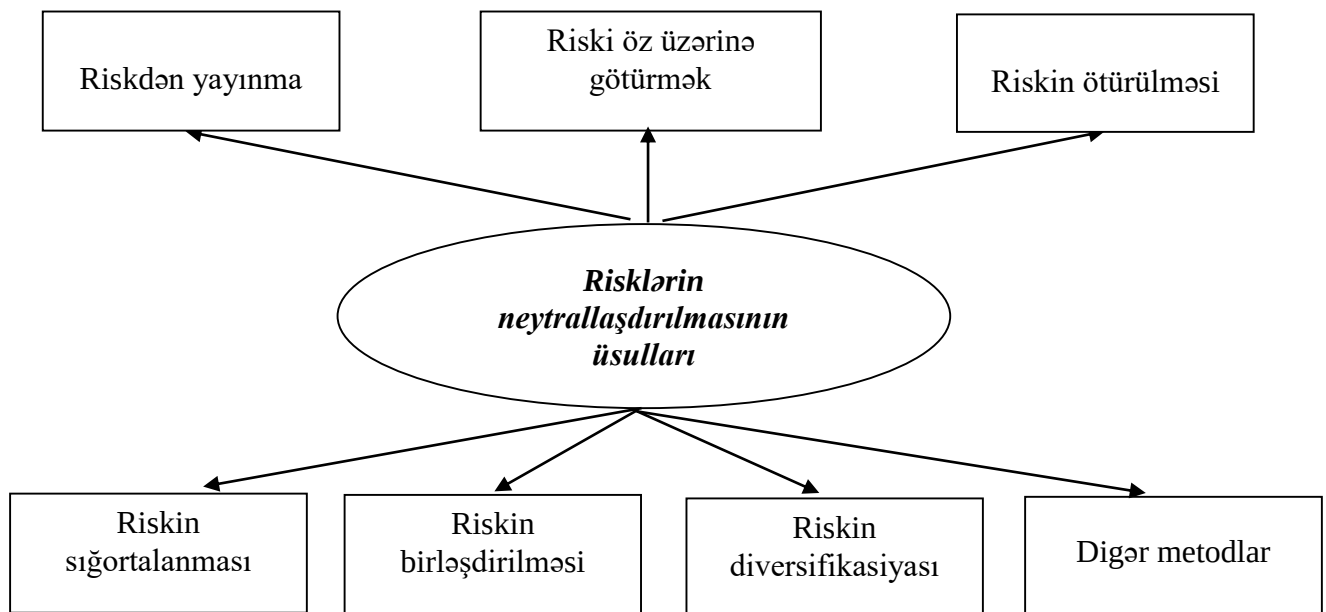
- firmanı bazardakı gözlənilməz transformasiyalara daha da hazırlıqlı vəziyyətə vəziyyətə gətirir;

Biznes planın təməl funksiyası aşağıdakılardır (Abbasov İ. M., Sadıqov R. F.(2013) səh.21):

- biznes siyasətinin seçilməsində təməl analitik rol
- planlama
- valyuta vəsaitlərin müəyyən edilməsi
- partnyoların müəyyən edilməsi.

Biznes fəaliyyətinin realizasiyası mərhələsində firmanın ola biləcək risklərin aşkar edilməsindən, onların yaranması səbəblərini tədqiq etdikdən, baş tuta biləcək potensial itkilərin analizindən sonra müəssisə qarşısında eyni risklərin azaldılması proqramının hazırlanması vəzifəsi dayanmaqdadır. Yəni menecer risklərin neytrallaşdırılmasıyla əlaqəli ən effektiv üsulların seçilməsi üçün qərar verməlidir.

Sxem 8. Biznesdə risklərin neytrallaşdırılması üsulları

Mənbə: Abbasov A. B. (2010) "Biznesin təşkili və idarə olunması", Bakı. 311 səh

Müəssisə təsərrüfat prosesinin təşkilində maliyyə əməliyyatlarının, başqa yuxarı riskli fəaliyyət növlərinin gerçəkləşməsindən imtina verə bilər, yəni ki riskdən yayına bilər. Həmin hal yaranan risklərin neytrallaşdırılmasının adı, radikal üsulu sayılır. Risklə bağlı potensial itkilərdən tamamilə uzaqlaşmağa imkan yaradır, ancaq riskli fəaliyyətlə əlaqəli mənfəətin qazılmasına imkan yaratmır. Başqa tərəfdən, müəyyən hallarda riskdən yayınmaq olmur. Çünki, bir risk növündən yayınmaq, başqa riskin yaranmasına zəmin yarada bilər. Buna görə də, biznes prosesində yaranan yuxarı dərəcəli risklərin neytrallaşdırılmasında bu metoddan istifadə etmək məqsədəmüvafiq hesab olunur.

Maliyyə riskinin neytrallaşdırılması prosesində riskdən yayınma üsulundan istifadə edilməsi aşağıdakı şərtlər çərçivəsində effektivdir (Abbasov İ. M., Sadıqov R. F.(2013).):

- risk tipindən imtina olunması daha yuxarı, bərabər dərəcəli digər risklərin meydana gəlməsinə səbəb olmur;
- riskin həddi, sahibkarlıq fəaliyyətin ehtimal gəlirlilik səviyyəsindən olduqca çoxdur;
- müəssisə maliyyə riskləri ilə əlaqəli olan zərərləri vəsaitləri hesabına ödəmək qabiliyyətində olmur, ona görə ki bu zərərlər olduqca böyükdür.

Həmçinin danılmaz bir faktdır ki, müəssisə heç də hər daim bütöv növ risklərdən yayınmağa qadir deyil. Onların geniş bir hissəsini “öz üzərinə götürür”, yəni ki, düşünülmüş formada riskə gedir, gedilən risklər zamanı formalaşan itkilərin əvəzi ödənilməz itkilərə yol açmayana kimi bizneslə məşğul olur. Müəyyən risklərin özündə təyin edilmiş mənfəət imkanı olduğuna görə, digər bir qrup risklər isə qaçınılmaz olduğu səbəbilə məqbul hesab olunur.

Riski üzərinə götürməkdə ən təməl hədəf potensial itkilərin əvəzini ödəmək üçün lazımi ehtiyat mənbələrini axtarib aşkarlamaqdır. Belə olan vəziyyətdə itkilər sahibkarlıq riskinin, ümumiyyətcə itkilərin gerçəkləşməsindən sonra yerdə qalan hansısa ehtiyatlar vasitəsilə ödənilir. Əgər müəssisədə olan resurslar kifayət deyilsə, onda bu hal, biznes fəaliyyətinin aşağı düşməsinə səbəbiyyət verə bilər.

Sahibkarlıq subyektlərində zərərlərin ödənilməsi məqsədilə qalmış olan ehtiyatları 2 qrupa ayırmaq olar (Abbasov İ. M., Sadıqov R. F. (2013)):

- biznesin daxili olan ehtiyatlar;
- kredit ehtiyatları.

İtki olan zaman bütün mülkiyyət tiplərinin eyni vaxtda zədələnməsi halı çox aşağı olur. Bu səbəbdən də daxili ehtiyatlara aşağıdakıları daxil etmək mümkündür:

- firmaya məxsus bina, tikililərin fiziki halda zədələnməsi vaxtı ziyan görməyən kassadakı nağd haldakı vəsait;
- zədələnmiş mülkiyyətin başqa hissəsinin dəyəri;
- istehsal, maliyyə prosesinin mümkün davam etdirilməsindən formalaşan

gəlir;

- istiqrazlardan, gəlirli sərmayələrdən mədaxil faiz gəlirləri, dividendlər.
- biznes sahibləri vasitəsilə biznesi dəstəkləmək məqsədilə sərmayə edilən

vəsaitlər;

- hesabat müddətində əldə edilmiş mənfəətin bölüşdürülməmiş qalıq hissəsi, mənfəətin bölüşdürülməsinə qədər lazımi yarandıqda fərqli maliyyə risklərinin neqativ nəticələrinin ləğvinə istiqamətləndirilə bilən maliyyə resursları rezervi formasında nəzərə alınə bilər;

- qanunvericilik tələblərinə, o cümlədən sahibkarlıq firması qaydalarına müvafiq olaraq hesabat zamanı qazanılan mənfəətdən 5%-dən aşağı olmayan hissəsi yönləndirilir.

Kredit ehtiyatları. Əgər firma sahibkarlıq risklərinin effekti nəticəsində meydana gələn bütün itkiləri daxili ehtiyatlarla ödəmək iqtidarında olmaz isə, o halda onlardan bir hissəni kredit ehtiyatlarından yararlanmaqla ödəmək mümkündür.

Ancaq belə olan halda, kredit ehtiyatlarının qazanılması şansı olduqca limitli olur. Məhdudiyyətlərin ən vacibi isə firmanın növbəti gələcək mənfəətlilik həddinin sual altında olmasıdır. Kredit ehtiyatlarının yararlanmaq perspektivi çox vaxt itkilər baş tutduğu halda biznesin qalıq dəyərinə bağlı olur. Məhz elə buna görə ki, müəssisə hələ itkilər baş verməzdən öncə kredit qurumunu inandırmaq üçün itkilərdən müdafiə üzrə biznes planı malik olmalıdır. Risklərin gerçəkləşməsindən sonra kredit vəsaitlərinin cəlbi indeksində digər bir maneə kreditin qiymətidir. Çünki, kredit ehtiyatlarından istifadə müəssisənin maliyyə vəziyyətini azalda bilər.

Risklərin idarə edilməsində maliyyə risklərinin ötürülməsinin prioritetləri aşağıdakı kimi təsnifləndirilmişdir (Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. (2010)).

1. Faktoring sazişinin bağlanması vasitəsilə risklərin istiqamətləndirilməsi. Bu zaman ötürülmənin rakursu formasında firmanın kredit riski iştirak edir. Bu risklərin əsas hissəsi kommersiya bankına, həmçinin ixtisaslaşmış faktoring müəssislərinə ötürülür. Bu kredit risklərinin az maliyyə nəticələrini kifayət qədər neytrallaşdırmağa şərait yaradır.

2. Zəminlik sazişinin bağlanması formasında risklərin ötürülməsi. Sazişdə

qeyd olunduğu üzrə zəmin olan şəxs, 3-cü şəxslərin kreditörü qarşısındakı öhdəliklərini qismən və yaxud tam formada reallaşdırmasına cavabdehlik daşıyır. Borclunun tərəfindən zəmanətlə təmin olunmuş öhdəliklərin gerçəkləşdirilməməsi, paralel olaraq layiqincə edilməməsi anında debitor və zəmin kreditör qarşısında ümumən məsuliyyət daşıyırlar. Firma zəmanətlə borc kapitalının cəlbi məqsədilə istifadə edir. Bu halda zəmin qarşısında zəmanət sazişinin mütləq yerinə yetirilməsinə əsasən məsuliyyət daşımaqdadır. Kreditör müəssisə kreditin geri qaytarılmama riskini, bununla əlaqəli bütöv zərəri zəminə ötürür.

3. Risklərin xammal, o cümlədən material təchizatçılarına ötürülməsi. Bu vəziyyətdə ötürülmə predmeti şəklində hər şeydən öncə, əmlakın göndərilməsi prosedurunda, yükləmə və boşaltma işlərinin edilməsi zamanı onun təyin edilmiş qisminin, hamısının ziyan olması, itirilməsi indeksində risklər çıxış edir. Amma qiymət azalması, malların bazar qiymətlərinin aşağı düşməsilə bağlı itkiləri, yüklərin çatdırılmasındakı gecikmələr ilə əlaqəli olsa da müəssisə tərəfindən tam şəkildə geri qaytarılır.

4. Birja sazişlərinin bağlanması üsulu ilə risklərin ötürülməsi. Risk ötürülməsinin bu üsulu hecərləşdirmə vasitəsilə reallaşdırılır və sonra risklərin neytrallaşdırılmasının sərbəst metodu qismində yoxlamadan keçirilir.

Sığorta təşkilatının seçilməsinin əhəmiyyətli kriteriyaları kimi heçdə həmişə “iri sığorta şirkəti” statusu onun etibarlı olması anlamını vermir. Əgər firma böyük dövriyyəyə və potensiala sahibdirsə, o halda o aşağı büdcəyə sahib sığorta şirkətinə nəzərən maliyyə istiqamətindən daha da davamlıdır.

Müəssisənin sığorta təşkilatı ilə qarşılıqlı formada əlaqəsi ilk növbədə sığorta sazişinə əsaslanır (Əlavə səh.72).

Risklərin azaldılması, neytrallaşdırılması üsullarından biri də, ümumi işdə motivi olan başqa iştirakçılarla birləşərək risklərin paylanmasıdır. Müəssisə ümumi problemlərin həllinə başqa müəssisələri o cümlədən fiziki şəxsləri cəlb edərək risk səviyyələrini azaltmaq potensialına sahibdir. Bu məqsədlə səhmdar cəmiyyətlər, maliyyə sənayə qrupları yaradıla bilər. Firmalar səhmlər ala, ayrı-ayrı konsorsium, səhm mübadilələri apara, konsern və assosiasiyalara qoşula bilərlər.

Risqlərin neytrallaşdırılmasının ən vacib metodu qismində diversifikasiyanı misal məkmək mümkündür. Risklərin diversifikasiyanın ən təməl formaları aşağıdakılardır:

- Şirkətin biznes prosesinin diversifikasiyası.
- Həqiqi investisiyalaşdırma proqramının diversifikasiyası.
- Portfel qiymətli kağızların diversifikasiyası.
- Kredit portfelinin diversifikasiyası.
- Firmanın valyuta səbətinin diversifikasiyası.
- Məhsul alıcılarının diversifikasiyası.

Bütün adı çəkilən diversifikasiya üsulları risklərin minimalizasiyasına gətirib çıxarır. Risklərin minimum, maksimum həcmi həmişə itirilmiş valyuta vəsaitlərinin və əmlakın həcmi vasitəsilə müəyyən olunur. Ancaq burada mənəvi itki və sarsıntıları da həmçinin nəzərdə saxlamaq lazımdır. Risklər strategiyasında itirilmiş vəsaitlərin və dağıdılmış əmlakın yerinin doldurulması məlumatı da aydınlaşdırılmalı, öncədən belə bir mənbə rezervi nəzərdə tutulmalıdır.

Problemlərin xüsusiyyəti və mahiyyəti və hər bir müəssisə və təşkilatlarda müxtəlif olur. Bir firmada iflasa uğrama, plan tapşırıqlarının neqativ ilə gerçəkləşdirilməsi, başqasında satış, kadr məsələsi ilə bağlı ola bilər. Buna görə ilk olaraq problemin potensial səbəbləri situasiyaları aşkarlanmalı və vaxtında həll olunmalıdır. Bunlar görülməzsə daha təzə problemlər formalaşa bilər. Bunun üçün problemlərdən yaranan vəzifələr intensiv analiz olunmalıdır.

Vəzifələrin analizi zamanı aşağıdakı məsələlərə nəzər yetirmək vacibdir (Məmmədov S. A. (2009)):

- Sistemin idarə olunmayan ilkin formalarının parametrini nəzərdən keçirilmək.
- Müxtəlif problemlərin, vəzifələrin həlli üzrə qərarların qəbulu potensiallarını müəyyən etmək.
- Sistemin planlanan vəziyyətinin təyin olunması.
- Effektiv qərarların qəbul edilməsi, həll yolunun tapılması məqsədilə kriteriyaların müəyyənləşdirilməsi.

- Ehtiyatların məhdudluğunu, həqiqi situasiyanı nəzərə almaqla vəziyyətdən çıxış imkanlarının hazırlanması.

Risqlərin operativ və qabaqcadan analizinin təməli əlaməti onların nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Fərqli istehsal təyinatlı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət formaları ilə fərqlənən çoxlu sayda mühüm risklərdən istifadə olunduğu səbəbi ilə, onların nəticələrinin qiymətləndirilməsində də müxtəli metodlardan istifadə olunur.

Deməli, risklərin nəticələrinin öncədən, həm də sonradan analizi zamanı çoxlu miqdarda tədqiqat üsullarından istifadə olunur. Bu üsulları bilmədən, hansı riskin hansı metodlarla qiymətləndirilməsinin, konkret nəticələrin ə alınmasının mümkünlüyünü müəyyən etmək çox mürəkkəb olar. Bazar iqtisadiyyatı mühitində bəzi maliyyə əməliyyatları kifayət dərəcədə önəmli risklərlə sıx əlaqəlidir. Onlar əməliyyata başlamazdan öncə və əməliyyatın icra müddətində risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsini və onun həcmnin təyin olunmasını tələb edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Biznes mühitinin hazırkı inkişaf səviyyəsi və çoxsaylı tənqidi yanaşmalar istiqamətində firmaların məqsədi, firmanın dəqiq diskontlaşdırılmış dəyərinin maraqlı tərəflər baxımından maksimum olmasını təmin etmək olaraq təyin olunmaqdadır. Firma dəyəri əhəmiyyətli bir anlayış halına gəlmiş olmasına baxmayaraq bununla birlikdə investorlar, firmayla əlaqədə olan maliyyə institutları, aidiyyatı kəslər və təşkilatlar firmanın qarşılaşmaq məcburiyyətində olduğu maliyyə risklər və əlaqədar bir çox mövzu haqqında da məlumat sahibi olmaq istəyərlər. Firmanın dəyərinə təsir edən qərarlar; firmanın likvidlik mövqeyi, sərmayə vəziyyəti, maliyyə aktivlərinin təsirli istifadə edilməsi, mənfəət vəziyyəti, gələcəyə istiqamətli layihələri, texnologiyanın yaxından təqib edilməsi və maliyyə risk vəziyyəti kimi mövzularla əlaqədar ola bilər. Bu amillər konseptində firmanın dəyərini müəyyən etmək üçün bir çox müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Kapital idarə olunması baxımından maliyyə riski və firma dəyəri arasında müsbət əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqəni, yüksək maliyyə imkanlarına sahib olan firmaların yenidən maliyyələşdirmə təmin etdikdə məruz qaldıqları yüksək maliyyə xərcləri ilə açıqlamaq mümkündür, halbuki sərmayənin idarə olunması dövründə əlavə maliyyə ehtiyacı duyan aşağı maliyyə imkanlarına sahib firmalar yüksək maliyyə xərclərinə dözmək məcburiyyətində qala bilərlər.

Şirkətlərə mənfi təsir göstərən risklər şirkətlərin rentabelliyyində azalma və rəqabət qabiliyyətini azaldır. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi şirkətlər tərəfindən tətbiq olunan bu mənfi cəhətləri aradan qaldırmaq üçün tətbiq olunur və hətta onları üstünlüklərə çevirir. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi tətbiq edən firmalar müxtəlif məhdudiyyətlərə və müxtəlif xərclərə və inzibati qərarlara məruz qalmalıdırlar. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi tətbiq edən şirkətlər, xərcləri və çəkdikləri sərmayələrdən daha çox fayda və mənfəət əldə etdikləri dövrdə maliyyə risklərinin idarə edilməsini davam etdirəcəklər.

Son illərdə şirkətlərin mənfəət və zərərlər arasındakı fərqlər sektor, dövrü və r-tipləri əsasında fərqlənmişdir. Firmalar üçün kredit reytinginin ən mühüm addımlarından biri maliyyə risklərini idarə edən dərəcəni müəyyən etməkdir.

Firmaların maliyyə risklərinin idarə edilməsinə uğurla nail olacağı və kredit istifadə edən firmalar üçün sərmayə xərcləri baxımından əhəmiyyətli üstünlüklər təmin edəcəyi gözlənilir. Şirkətlər baxımından kapitalın xərclərini azaltmaq üçün şirkətin əsas məqsədlərindən biri olan şirkətin dəyərini maksimum dərəcədə artırmaq baxımından əsas fayda vardır.

Firmanın dəyəri şirkətdən və firma xaricindən yaranan bir çox faktordan təsirlənir. Şirkətlər tərəfindən xarici faktorların səbəb olduğu amilləri nəzarət etmək mümkün deyil. Digər tərəfdən, firmaların dəyəri ilə əlaqəli olan faktları nəzarət edə bilirlər. Maliyyə riskləri şirkətin tərkibində yarana biləcək və nəzarət edə biləcək ən mühüm risklərdən biridir.

Müəssisələr gələcəyi planlaşdırarkən, mövcud vəziyyəti təhlil edərkən və keçmiş performansını qiymətləndirərkən, onların maliyyə risklərini nəzərə alırlar. Şirkətlər qiymətləndirmələr nəticəsində qəbul edilmiş qərarlarla firmanın dəyərini ən yüksək nöqtəyə çatdırmaq məqsədi daşıyırlar. Maliyyə təhlili şirkətlərin mövcud vəziyyəti və firmaların keçmiş fəaliyyətini qiymətləndirmək baxımından ən çox faydalanacaq üsullardan biridir. Maliyyə təhlilləri nəticəsində firmalar maliyyə risklərini müəyyən edə və gələcək planlarına uyğun olaraq verəcəyi addımlara rəhbərlik edə bilirlər.

Tədqiqatın nəticələri araşdırıldıqda, milli, dövrü və sektoral fərqliliklərin birləşməsinə göstərməməsi səbəbindən firma dəyərinə təsir edən maliyyə risklərinin olduğu aydın olur. Analizin nəticələrinə görə; Firmanın dəyərini təsir edən maliyyə riskləri sektorlara görə dəyişir. Sektor risk səviyyəsinin fərqləndirilməsi firmaların hədəf alınan gəlirlərinə uyğun olaraq həyata keçirəcəyi risklərin fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır. Sektorlararası fərqləri nəzərə alaraq möhkəm dəyər və maliyyə riskləri idarəçiliyi arasındakı əlaqəni araşdırmaq və bu şəkildə firmalara maliyyə riskin idarə edilməsi tətbiq etmək zəruridir və faydalıdır.

Qloballaşan dünyada iqtisadi bazarlar xarici təsirlərə daha açıq şəkildə çevrilir. Bu təsirlər nəticəsində; qiymətlər, faiz dərəcələri və valyuta məzənnələrinin dəyişməsi. İqtisadiyyatdakı gözlənilməz dəyişikliklər bazarların daha riskli olmasının göstəricisidir. Buna görə risk idarəçiliyi üsulları şirkətlər tərəfindən

hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bist sənaye sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər, maliyyə risklərini idarə etmək, onları mənfiliklərdən qorumaq və hətta mənfəətlərini mənfəətə çevirmək və beləliklə firma dəyərlərini artırmaq işin nəticəsi olaraq göstərilən risklərə diqqət etməklə bu məqsədə nail ola bilər. Şirkətin dəyərini maksimuma çatdıracaq maliyyə menecerləri bu riskləri nəzərə alaraq maliyyə büdcələrini hazırlamalı və onların şirkətlərinə görə risklərin qaytarılması balansını yaratmalıdırlar.

Sərmayələşdirmə obyektini müəyyən edilən zaman risk səviyyəsinin nəzərə alınması olduqca əhəmiyyət daşıyır. Risk səviyyəsini biznes planın, o cümlədən sığortalamanın yardımı ilə, eyni layihə nəzdində iştirak edən qurumlarla, hecərləşdirmə, fyuçers, risklərin bölüşdürülməsi, opsiyon və diversifikasiyalar hesabına azaltmaq mümkündür.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində idarəetmə vəzifələrindəki şəxslər, ən əsas da maliyyə menecerləri hər bir riskin qarşılığında daha artıq gəlir qazanmağa çalışmalıdır. Gəlir və risk bir-biriylə münasibətdə olan, bir-biri ilə şərtlənmiş maliyyə qruplarıdır. Risk firma rəhbərinin fəaliyyət formasından, təbii hadisələrdən qaynaqlanan potensial itki ola bilmə ehtimalı ehtiva edilir. O, riskə gedən şəxs üçün neqativ, arzu olunmayan nəticədir. Fərqli idarəetmə qərarları müxtəlif risk dərəcələrinə malikdir.

Aparılan tədqiqatlar əsasında biz maliyyə risklərinin ən təməl növlərini təyin etdik. Bunlara rentabelliyyənin azalması, maliyyə davamlılığının və likvidliyin itirilməsi, infilyasiya riski, ödəmə imkanının olmaması, valyuta riski, faiz riski, investisiya riski, kredit riski, struktur riski, depozit riski həttdə krimonoloji riskləri aid etdik. O cümlədən risk dərəcəsinin müəyyən edilməsinin metodlarını, risk menecmentin təməl funksiyalarını müəyyən etdik. Bunlara subyektin idarə edilməsi funksiyası, obyektin idarə olma funksiyası aiddir. Sonrasında maliyyə risklərinin idarə edilməsinin üsullarını tədqiq etdik. Bunlara ləğv etmə və yaxud aradan qaldırma, zərərin qarşısının alınması və sığorta, sərf etmə üsullarını aid etdik. Paralel olaraq maliyyə risklərinin minimallaşdırılması metodlarına nəzər yetirdik ki, bu metodlara da seçim, şaxələnmə və nəticələr barəsində ətraflı formada tam dolğun

məlumat əldə etmək, özünüsığorta etmə, limitləmə, hedc əməliyyatı, valyuta risklərində sığorta etmə, əlaqəli sferaların fəaliyyətinə nəzarət, kompaniyanın özəl fondlarından istifadənin analizi və uçotu məsələlərinə aşkarlıq gətirdik.

Sonda isə onu da qeyd edə bilərik ki, maliyyə risklərinin idarə edilməsi firmanın nə qədər yeni və yaxud uzun zamandır fəaliyyət göstərməsinə bağlı olmayaraq istənilən firma və şirkət üçün mühüm diqqət yetirilməli olan bir məsələdir. Bu firmanın öz fəaliyyətinin neqativ və pozitiv tərəflərini təyin etmək, o cümlədən onların aradan qaldırılması məqsədilə vacib tədbirlər görmək istənilən firmanın mənfəət qazanması üçün ən zəruri məsələdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A. B. (2010) “Biznesin təşkili və idarə olunması”, Bakı. 311 səh.
2. Abbasov İ. M., Sadıqov R. F.(2013) “Menecment”, Bakı, 215 səh.
3. Atakişiyev M. C. (2015)“Maliyyə menecmenti” Bakı, 243 səh.
4. Kazımlı X., Quliyev İ. (2011) “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması” Bakı
5. Mahmudov İ. M., Zeynalov T. Ş., İsmayılov N. M. (2010)“İqtisadi analiz” Bakı, 187 səh.
6. Məmmədov M. H., Şahbazov K. A., Həsənov H. S. (2007) “Menecment” Bakı.
7. Məmmədov S. A. (2009) “İdarəetmənin əsasları” Bakı.
8. Müslümov S. Y., Kazımov R. N. (2011) “Maliyyə təhlili” Bakı.
9. Mladjenoviç Paul.(2011) “Fond birjasında investisiya” Tərcümə. Bakı.
- 10.Qarayev İ. Ş., Ağabəyov Ş. A. (2000) “Qiymətin əmələ gəlməsi” Bakı.
- 11.Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. (2010) “Korporativ maliyyə” Bakı.
- 12.Süleymanov E., Bulut C. (2011) “Dövlət maliyyəsi” Bakı.
- 13.Xankişiyev B. (2006)“Sığorta fəaliyyətinin əsasları”, Bakı.
- 14.Xudiyev N.N. (2003) “Sığorta işi” Bakı, Azərneşr
- 15.AMEA xəbərləri. İqtisad elmləri seriyası. Bakı. 2018.
- 16.Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2018.
- 17.Azərbaycanın vergi jurnalı.
- 18.Risk jurnalı.

Türk dilində

1. Fıkrkoca M.(2013) “Bütünsel risk yönetimi”Ankara.
2. Yücel A.T, Mandacı E.P., (2014) “İşletmelerin Finansal Risk Yönetimi ve Türev Ürün”, Ankara
3. Karacal M.,Baklacı H.F., (2010) “Küresel Kriz ve Risk Yönetimi: Yanılgılar ve Gerçekler”, İzmir , 147 səh.

4. Çağdaş B., Gürsoy C.T., (2017) “Şirketlerde finansal risk yönetimi amaçlı bir modelin geliştirilmesi yöntem ve aşamaları”, İstanbul
5. Yüksel A. (2016), “Finansal Risk ve Yönetimi”, Ankara
6. Karcıoğlu R., (2017), “Finansal Risk Yönetiminin Firma Değeri Üzerine Etkileri” , Erzurum, 201 səh.

Rus dilində

1. Вяткин В. Н. “Риск меанеаджмеант” Учебник. Москва. 2003.
2. Иванов И. Н. “Меанеаджмеант корпорации” Учебник. Москва. 2004.
3. В.ЕА.ЕАсипов, Г. А. Маховикова, В. В. Теареахова. “Оцеанка бизнеаса” М. 2002.
4. Балдин К. В., С. Н. Воробьеав, М. Гардарски. “Риск меанеаджмеант”. М. 2005.
5. Грабовый Р. Г., Пеатрова С. Н. “Риск в совреамеанним бизнеаса” М., 2006.

İnternet saytları

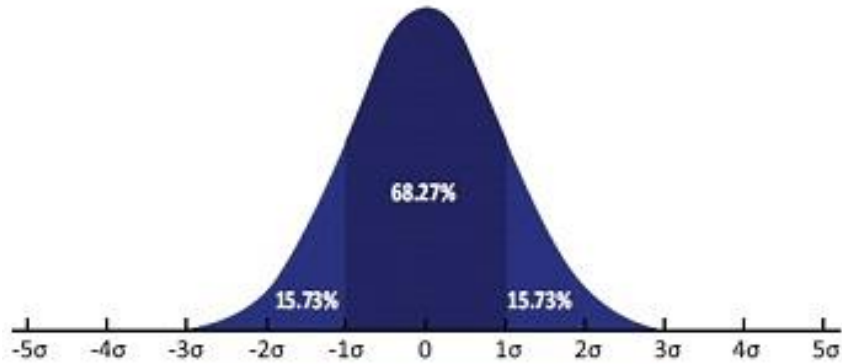
1. www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.
2. www.maliyye.gov.az - Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi.
3. www.taxes.gov.az - Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi.
4. www.economy.gov.az - Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi.
5. www.cbar.az - Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.
6. www.asa.az - Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyası.
7. www.e-qanun.az - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası.
8. www.arpa.az - Azərbaycan Mühasiblər və Risk Peşəkarları Assosiasiyası.
9. www.apfm.az - Azərbaycanın Professional Maliyyə Menecerləri Assosiasiyası.

ƏLAVƏLƏR 1

Şəkil 1. Kapital qoyuluşu layihəsi A:

Orta qiymət = 5,5 milyon AZN

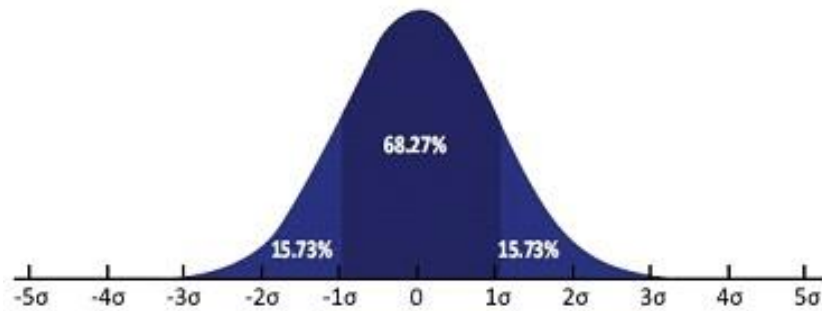
Standart yayınma (σ) = 1,5 milyon AZN

Şəkil 2. Kapital qoyuluşu layihəsi A:

Orta qiymət = 5,5 milyon AZN

Standart yayınma (σ) = 3,5 milyon AZN

Mənbə: Müəllifin hesablamaları əsasında

ƏLAVƏLƏR 2

Cədvəl 3. “European Tobacco-Baku” SC-nin GZİT təhlili güclü və zəif tərəfləri.

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
-inelastik məhsulun istehsalı -zəruri maliyyə resurslarının olması, rəqabət mübarizəsini peşəkarcasına aparmaq bacarığı -nisbətən aşağı məsrəflər -miqyas və mənimsəmə təsirlərindən marketing və istehsalda tam istifadə -tanınmış lider statusu -məhsul innovasiyalarının gerçəkləşdirilməsi vərdisləri -maraqlı diler mövqelər -etibarlı, peşəkar menecment -siqaretlərin satışa təqdim edilməsində səmərəli şərtlər	-aşağı mənfəət -tələb olunan vərdislərin və peşəkarlığın çatışmazlığı -həddən artıq dar məhsul seçimi -ölkə bəlgələrində böyük anbar yerlərinin çatışmazlığı -qeyri qənaətbəxş reklam -əlverişsiz və yaxud zəif imic

Mənbə: Müəllifin təhlili əsasında

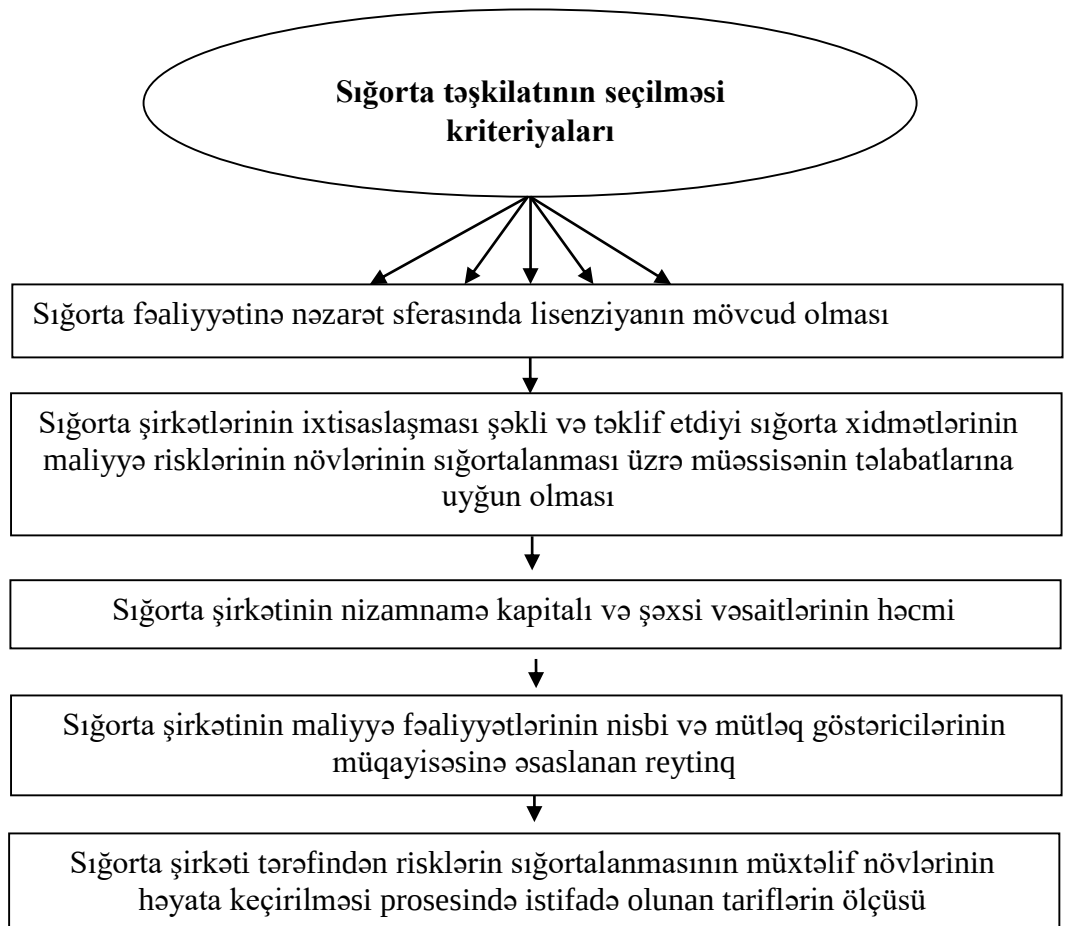
Cədvəl 4. “ European Tobacco-Baku”SC-nin imkanları və təhlükələri.

İmkanlar	Təhlükələr
1. Yeni bazara və yaxud bazar segmentlərinə çıxış. 2. Yeni texnologiyaların və rəqabət davamlı xidmətlərin göstərilməsinin mənimsənilməsi. 3. Ölkənin bölgələri üzrə filialların açılışı. 4. Satış həcmnin artırılması və rentabellik dərəcəsinin qaldırılması. 5. Tədarükün daha səmərəli kanallarının tapılması	1. Yeni rəqiblərin yaranması mümkünlüyü. 2. Rəqiblərdə daha perspektivli əmtəələrin yaranması . 3. Nizamlanmamış qanunvericilik bazası infilyasiya, vergi siyasəti, və s. ilə əlaqəli təhlükə. 4. Ədalətsiz rəqabətə görə bazar mövqelərinin ağılagəlməz tərzdə pisləşməsi. 5. Dolların kursunun qalxması və gömrük qanunvericiliyində gerilik.

Mənbə: Müəllifin təhlili əsasında

ƏLAVƏLƏR 3

Sxem9. Sığorta təşkilatının seçilməsi kriteriyaları

Mənbə: Xankişiyev B. (2006) "Sığorta fəaliyyətinin əsasları", Bakı

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. “European Tobacco-Baku” SC təməl texniki-iqtisadi indikatorları, (min. AZN)	33
Cədvəl 2. “Innova Constraction and Contracting “MMC-nin təməl texniki-iqtisadi göstəriciləri, (min AZN)	34
Cədvəl 3. “European Tobacco-Baku” SC-nin GZİT təhlili güclü və zəif tərəfləri.....	71
Cədvəl 4. “European Tobacco-Baku”SC-nin imkanları və təhlükələri	71
Cədvəl 5. Azərbaycanda sığorta haqları(min AZN)	46
Cədvəl 6. Azərbaycanda sığorta haqlarının sığorta növləri əsasında strukturu (faizlə)	47

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Kapital qoyuluşu layihəsi A	70
Şəkil 2. Kapital qoyuluşu layihəsi A	70

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1. Risklərin idarə edilməsi sisteminin tətbiqi	12
Sxem 2. Riskin növləri	14
Sxem 3. İqtisadi riskin funksiyaları	20
Sxem 4. Sığorta əlaqələrinin subyektləri	44
Sxem 5. Sığorta şirkətinin təməl funksiyaları	48
Sxem 6. İnvestisiya riskləri	50
Sxem 7. Risk dərəcələrinin azaldılmasına təsir edən biznes planın işlənilib hazırlanması sxemi	54
Sxem 8. Biznesdə risklərin neytrallaşdırılması üsulları	57
Sxem 9. Sığorta təşkilatının seçilməsi kriteriyaları	72